

М. Бродович

78.306

Читальня української молоді
"МОЛОДА ПРОСВІТА"
Ім. Митр. А. Шептицького
Філадельфія — 23-а і Бравн

НА МОСКВУ

М. БРАДОВИЧ

НА МОСКВУ

Повість

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО „АМЕРИКА“ — ФИЛАДЕЛФІЯ 1951

ПРОЛОГ

Я намагався даремно пізнати, де я був, коли я прийшов вперше до пам'яті. Та й закороткий був той поворот. Я поринув знов у стан безвісти поза часом і простором. Гарячковий сон поніс мене знову просторами незаними і рідними, крізь події, велич яких підносила моє серце, загрожуючи розірвати груди, події, яких був я свідком і учасником. Був я в боях і на нарадах з великими лицарями. Я бачив, як валились вежі, палали житла ворогів і повставала збройна могутність України. Зникали межі віків, минуле ставало перед моїм зором образами життя, повного барв і звуків.

Ці образи не зникали з моєї уяви і тоді, коли я вертався до притомности, і мені не було легко знайти себе між уявленням і дійсністю. Я перебував між двома різними обсягами життя, давно минулого, до якого я поринав як до дивного, майже свідомого сну, і сучасного, до якого я виринав як з морської глибини. Я чув тугу за минулим і страх не вернутися з нього до сучасности, до того, чим я жив недавно і хотів жити далі.

Мій дух здобував рівновагу повільно. Я перебував з кожним днем довше в обсязі свідомости, а разом з тим і все те, що перебув я в гарячкових снах, укладалось у величний шерг образів, у дивну логічну цілість, перейняту ідеєю родженою з конечности і неминучости.

Мені бракувало ще останнього містка поміж недавнім минулим і моїм сучасним станом тиші, спокою і самотности. На моє питання, де я і що є зі мною, мій опікун

відповідав лише ласкавою, вдоволеною усмішкою, що майже ховала його очі в зморщках, які розбігалось від їх кутів поза блискучими склами великих окулярів. Він струшував лише енергійно сивою чуприною понад широким чолом у відмовнім русі, зазначаючи, що я маю зачекати з моїми запитаннями, поки гарячка залишить мене цілком.

Тим часом лишався я з моїми думками на самоті. Моє оточення було найменше придатним до того, щоб притягати мою увагу. Я зорієнтувався швидко, що перебуваю в печері, первісний стан якої був лише незначно змінений людською рукою. Стіни було лише злегка вирівняно молотком і цементом. Завжди отворене вікно було очевидно пристосовано до природного отвору в скелі; перед ним хитались верхи смерек на тлі то блакиті, то мандрівних хмар.

Все, що трапилось перед останнім боєм, і він самий, лишалось яскраво в моїй пам'яті. Ми тримались від ранньої весни в дебрах Говерлі, не даючи життя відділам советської армії, що окупували долину Прута і намагались втримати залізничне połącення поміж Станиславом і угорським боком Карпат. Але ми переривали його, висаджуючи безупину в повітря навислі над колією скелі та мости. В кінці травня було рішено винищити ґрунтовно советську залoгу в Ворохті, звідки вона робила випади, тяжко знущаючись над Гуцулами в сусідніх оселях. Мені цей напад лежав особливо на серці. З Ворохтою, яку я відвідував щороку влітку, а часом і зимою з лещетами, і де я знав кожний горб і закрут Прута, були злучені найкращі спомини з моїх студентських років. На високім березі, оточенім прудкою течією Прута, стояли згарища вілі адвоката Марського, що притягала до себе непереможно академічну молодь. Вабили її не лише три доньки одна краща одної, а й те патріотично-культурне оточення, яке спромоглись витворити батьки. Бути

принятим до цієї української хати — значило мати посвідку про національне наставлення і культурний стан гостя.

Мої відносини до наймолодшої з сестер, ясноволосої Марійки не переходили меж мрій. Але і їх розвіяла воєнна хуртовина. Одного вечора в липні 1939, що зробився незабаром роком гніву Божого, спізнались ми на прогульці, і коли переходили стежкою вздовж високого берегу ріки блищали вже зірки і з недалеких мочарів підносились мряка білуватими пасмами. Раптом схопила мене Марійка за руку і прошепотіла голосом, здушеним жахом: „Дивись, дивись, там лиховісна примара!“ Я подивився, і на хвилину її жах перекинувся на мене. Я побачив високу зелено-сіру постать пройняту тманим світлом з-середини, що линула повільно понад високою травою і кущами. Я не міг відвести зору від неї, і Марійка тремтіла, притулившись до мене. Те, що вона шукала захисту в мене, раптом прояснило мою голову. „Але ж, Марійко, чого ти настрашилась. Це ж лише блудний вогник на багні!“

„Може бути, відповіла вона, визволяючись від переляку, але Гуцули оповідають, що коли країні загрожує лихо, пошесті чи війна, то душі вмерлих вертаються до своїх рідних, щоб відпровадити їх на той світ“.

Я казав, звичайно, що то дурні байки, але на серці моїм лежав камінь. Гуцули мали правду. Війна розчинила широко ворота того світу і до них полинули й незчисленні українські душі.

Цей спомин про хвилини забобонного страху і тремтіння Марійки, притуленої до мене, вертався до мене частіше протягом повних апокаліптичного жаху років війни. З кінцем її загубився для мене й слід за Марійкою. Але то солодкі, то болючі спомини про неї викликали в мене стежки, верхи й краєвиди рідних гір, до яких мене

кинула доля, коли після перемиря опинилась Україна знов, як по першій світовій війні, майже сама в нерівній борні проти свого відвічного московського ворога.

Майже рік тривали вже запеклі бої проти московських залог, то спалахуючи, то пригасаючи, то в одній, то в другій околиці рідних Карпат. Наш відділ під проводом відважного й досвідченого сотника Сокола пересувався швидко здовж і впоперек, верхами й схилками гір, завдаючи коротких, але тяжких ударів відділам такої зненавидженої місцевим населенням московської орди. У відтинку Делятин, Надвірна, Ворохта більших боїв, поза спорадичним руйнуванням залізничного połącення між Станиславовом та Мармарош-Сигетом, якийсь час не було, і Москвини, перемішані з середньо-азійським елементом почували себе спокійніше та напастували люто населення, переважна частина якого, головно молодь, ховалась по лісах і полонинах. Ми мали докладні відомості про кожний рух ворога і готували пильно нічний напад на нього. Вибрано ніч, коли Прут сповнився від недавніх дощів. На схилках уставлено кулемети проти мостів, що лучили обидві частини села. Під ранок запало раптом кілька хат, в яких була розміщена значна частина советських напасників, що вискакували тепер з них на вулицю і падали рясно під нашими кулями, намагаючись даремно вивести боєву лінію. Наші стріли сипались то з однієї кулеметної стійки, то з другої, не даючи в той спосіб советській команді устійнити докладно їх позиції. Намагання її перепровадити вояків на лівий беріг Прута мостами ударемнювали ми їх інтензивним обстрілом, добрими ж пливачами Москвини не були ніколи, деякі лишились у зимній воді ріки.

Коли вогонь пожежі зблід у прозорім світлі ранку, почала вже советська команда очевидно втрачати голову, між вояками повстала паніка. Більші й менші групи їх то прилягали, ховаючись, і починали стріляти, то перебігали

безпляново, шукаючи кращого захисту. Наш сотник уважав, що прийшов момент знищити ворога і дав наказ перетяти шлях з обох боків Ворохти. Коли ми вже майже досягли шляху, прийшло повідомлення, що з боку Вороньки наближався покvapно міцніший московський відділ з шістьома танкетками. Перша з них скочила в повітря й перевернулася, наїхавши на нашу міну, але решта їх відповіла на наші ручні гранати шаленим вогнем скорострільних гармат. Наше становище робилось критичним, бо, почувши стріли, кинулись у наш бік і московські недобитки з Ворохти. Але ми мусіли затримати ці малі, верткі московські повзи можливо довше. До нас прилучилась нова група повстанців з новим вантажем ручних гранат. В киданні їх мали ми спеціальну вправу. Я ціляв і кидав, напружуючи до болю зір і руку. Останнє, що лишилось в моїй пам'яті, був вогненний блиск, штовхнення й тьма...

*

Помігивши, що я нервуюсь, напружуючи даремне пам'ять, рішив мій добрячий опікун оповісти, що зі мною сталося.

„Вас приніс сюди Ваш поручник, якого його джура називав просто Марком, хоч і ставився до нього з очевидною пошаною. Ви були в дуже поганому стані, уламок гранати розшматував Вам ліве плече, й уплив крові був такий, що Ваше життя вже вигасало. Я сказав, що лише негайна трансфузія крові може Вас врятувати. Не минуло й три чверти години, як поручник Марко вернувся в супроводі дівчини, що годилась дати Вам свою кров. Ви мали щастя, її кров належала до Вашої групи. Я перевів негайно трансфузію і вона дала добрі результати. Я маю тут лише „амбулаторію“, сказав він жартовливо, бо, як бачите, тут місця небагато, але Ваш стан не дозволяв перенести Вас до іншої криївки, та й поручник Марко доручив Вас моїй особистій опіці.

„Ви завдячуєте йому Ваше життя подвійно, оповідав лікар далі. Ваші товариші оповідали мені, що він виніс Вас з-поміж советських повзів, коли треба було відходити. Але босве завдання було виконане, танкетну колону, половину складу якої унерухомлено, затримано остільки, що ворожу залогу в Ворохті далось винищити майже цілком та одійти знов у дебри Говерлі“.

— Я не знаю цього поручника, — завважив я.

— Його знають не багато більше Вас і ті, що воюють під його безпосередньою командою. Він має під собою лише невеликий відділ з кількох десятків вояків, перебуває в постійнім русі і з'являється саме там, де його найбільше треба. Товчється по сучасному пеклу України, кажуть про нього вояки. Додають навіть, що його й кулі минають. Твердять, що він знає завжди, де є й що має намір робити ворог, тому й ідуть за ним у бій без надуми.

— А хто є дівчина, що не пожалувала для мене своєї крові? — вимовив я запитання, що тислося мені на уста.

— Ваша цікавість цілком оправдана, — відповів лікар, усміхаючись — але знаю лише, що вона втікачка з Чернигівщини, зветься Христина Маркович, і перехувалась разом із кількома іншими родинами в гуцульських оселях. Вона казала, що не забуде Вас, але відвідати не могла б уже тому, що шлях до мосі кривки відомий лише дуже небагатьом. До того ж Марко подбав про те, щоб її з кількома іншими перепроваджено таємними шляхами через Словаччину до Австрії.

Лікар одійшов, полишивши мене, як звичайно опіці старого Опанаса. І я поринув знов думками до давньої минувшини, образи якої виникли в моїй уяві протягом гарячкування, але не зникли й по ній. Вони уклались тепер у величній шерех подій найславетнішої доби козацької України, що притягали непереможно мою увагу вже в часі університетських студій. У часі перебування у визволенім Києві пощастило мені викрити випадково

джерела безмірної історичної вартости, пропам'ятну книгу ченця Андрея з половини XVII. віку, який мав очевидно й велику політичну освіту і належав правдоподібно до ближчого оточення гетьмана Конашевича Сагайдачного. Була вона замурована в ніші однієї з підземних келій Печерського монастиря. Відкрив її вибух однієї з мін по-лишених на Печерську Москвинами і не викритих своєчасно Німцями. Я перечитував захоплено пергаментові сторінки, що кидали цілком нове світло на ідеї, пляни й чини великого гетьмана. Але я скопіював відносно дуже небагато з цього безмірного скарбу української історії, сподіваючись передати його українському народові. Все ж мої надії не здійснились. Як московські міни винесли на світло денне цей скарб, так і спалили московські бомби той будинок, в якому я його переховував, при відході Німців із Києва. Я побачив лише згарища будинку, коли переходив через Київ на захід і мав намір забрати і цей скарб українського народу з собою. Мій біль і гнів не мали меж, я був би готовий віддати на місці моє життя, щоб дати українській спільноті цю дорогоцінну посвідку української величі, героїства і високої політичної мудрости у вирішну добу історії України. Але вона загинула без вороття. Згинули чи розвіялись світами й ті кілька осіб, яким я її міг показати, і які зрештою не були такими фахівцями, щоб розуміти належно її вартість та ствердити її автентичність. Я самий лишився носієм свідоцтва з-перед трьох соток років і мав дивну віру, що Провидіння пронесе мене скрізь страхіття війни і дасть змогу донести це історичне посвідчення великих чинів українського народу до його сучасної свідомости. Я уявив собі, що це визначено мені зробити тепер, коли я прикований раною до ліжка може на довший час. Що ж до речинця повороту до збройної служби не робив мені лікар особливих ілюзій.

Його оповідання про моє врятування схвилювало мене дивно й глибоко. Яка незнана сила післала поруч-

ника Марка рятувати мене, і який звязок мала нова чужа кров в мені з тим чудодійним заглибленням мого духового зору до обсягу славетної минувшини України. Звідки з'явилися в моїй уяві ті яскраві образи давнього життя й подій, що так безсумнівно стверджували і мої попередні історичні досліди й те, що оповідав у своїй книзі чернець Андрей.

Я не міг собі з'ясувати тих дивних явищ, які сталися в моїм дусі по моїм врятуванні, і коли лікар запитав мене раз про причини мого замислення, я не міг втриматися, щоб не оповісти йому всього, попередивши його, щоб він не уважав мене божевільним. Він слухав мене, майже не ставляючи запитань, і коли я скінчив, постарався дати мені відповідь, пристосовуючись до мого пересічного знання фізіології і психології.

„Дослідження зв'язків між фізичним і психічним життям людини — казав він — не вийшло властиво з його початків. Про ролі ж крові в психічному житті поколінь, якими вона мандрує від батьків до дітей, відомо властиво так мало, що тут можливі найдалше йдучі гіпотези. Коли злука крові батька й матері витворює в дитині прикмети вдачі, яких батьки навіть не мали, то можна припускати що чужа чи споріднена кров може викликати і в психіці нової людини явища, яких ми собі з'ясувати тим часом не можемо. Може є ця нова кров у стані впливати як реактив та викликати на поверхні нашої свідомості образи в спосіб цілком новий і тим часом нам невідомий. Нація ж, а особливо українська, є збірним організмом, спільнотою не лише духа, а й крові. І чим більше мусить вона напружувати всі свої сили у вирішній боротьбі, тим далі мусить сягати кожний борець за її волю й існування до найглибших джерел національного життя, не лише сучасного, а й у далекому минулому“.

Ця розмова з лікарем не лишилась без впливу на хід моїх думок. Можливість є умовною дійсністю, казав

я собі, сучасною чи минулою, коли вона нам невідома. А відомі історичні факти і посвідчення печерського ченця згідні між собою відповідали цілком образам мосї уяви, роблячи їх для мене відзеркаленням давноминулої дійсности. Я взявся до роботи з надхненним запалом і писав ніби прислухаючись до голосів, що промовляли до мого духа.

В міру того, як я писав, відживали передо мною по-статі величної трагедії славетної минувшини України, я бачив їх відтворення в сучасності, я почав розуміти значення й суть поручника Марка серед пекла української дійсности, а разом із тим у мені будилась непереможна туга за тією, що влила свою кров до мого завмираючого серця.

* * *

Читальня української молоді
"МОЛОДА ПРОСВІТА"
Митр. А. Шептицького
Філадельфія — 23-а і Бравн вул.

Липнева ніч оповила Україну. Місяць стояв високо на безхмарнім небі і сріблив Десну. На її високім березі під лісом біля великого села Дроздівки розтаборився відділ сотника Чорновуса. Козаки використовували принагідний відпочинок по недавніх боях з татарськими загонами в гирлах Дніпра і перед походом на Московщину, в якій вони мали творити передову стежу. Чорновус чекав лише наказу гетьмана Сагайдачного, щоб вирушити на Курськ, забезпечуючи разом з іншими відділами похід головних сил під проводом самого гетьмана.

Козаки мали здібність відпочивати властиву людям, що не лише мусять напружувати раптом великі сили, а й витримувати довго найбільші зусилля. В їх постатях, чи лежали вони, чи сиділи навколо пригасавшого по вечері вогню, була відпруженість тигрів, здібних до могутнього скоку.

Більшість козаків складалась із юнаків, що відбували ще перші роки тяжкої і почесної вояцької школи, і злетілись з усіх кінців України на поклик славетного гетьмана, але було між ними й досить старших віком досвідчених вояків, що воювали вже проти Москви в часі першого походу гетьмана в 1613 р.

Одним із них був осавул Крилач, який вже мав що оповісти про Московщину. Його обсіли й облягли козаки, що були цікаві довідатися більше про Москвинів і Московщину, межі якої мали вони переступити тепер з піднесеним мечем. Крилач оповідав про те, що бачив і чув, потягаючи гострий дим тютюну власної мішанини, яку ніби мав курити й сам гетьман. Але довести це було

в кожному разі не легше, ніж те, що він мав необачність проміняти жінку на люльку. Козаки цьому звичайно не вірили, гадаючи, що треба мати й жінку, і люльку.

— Москвин без царя, — запевняв Криlach — все-одно, що пес без пана, що худоба без погонича. Без царського канчука вони собі й життя не уявляють. Один грецький чернець дивувався, що коли Москвинів ніхто не бє, то вони ходять до парні, „бані“, як вони кажуть, і періщать себе самих віниками.

Останній їх цар Іван був як лютий звір на троні, оточив себе вовкулаками, що звалились „опрічниками“, мучив і мордував людей тисячами, плюндрував і палив церкви і монастирі. В Новгороді витопив у вкритім кригою Волхові понад п'ятнадцять тисяч люду, в тім жінок і дітей.

— Своїх же людей?! — не витримав, щоб не зауважити, один молодий козак.

— Не дуже то й своїх, — відповів оповідач. — Новгородці вживають лише говору спільного з Москвинами, але й Суздалю, й Москві завжди противились. Місто це положене на шляху, що лувчив Київ з Нормандцями і Ганзою, було заможне й культурне, боронячи свою волю і добробут разом то з Литвою, то з Швецією. Боронять його й тепер Шведи від Москви. Але між своїми і чужими Лютий Іван великої ріжниць не робив. Насилав своїх розбишак-опрічників і на Твер та Кострому, що не досить плазували перед ним, і на своїх власних бояр. Мучили вони їх і вбивали, знущалися над жінками і дітьми, грабували їх майно для себе і царської скарбниці гірше Татар. Бояри ж „били чолом“ перед своїм катом. Деякі втекли справді за князем Курбським до Литви, але інші мусіли заставляти своє майно, жінок, дітей і родичів, присягаючись, що не зрадять царя і не тікатимуть закордон. Попи московські боялись царя більше Бога, бо не мав він до них більше поваги, ніж до своїх бояр, засилав, карав канчуками і віддавав на смертну кару. Він

був самий собі й попом, й ігуменом. По п'ятиках одягався разом з опрічниками в ризи і вимахував в церкві кадиллом, відправляючи панахиди по скатованих. От така то московська віра.

Прокляв його не патріарх, а Бог самий. Одного сина вбив він власноручно, а другого, малого Димітрія, вбили люди. Такого лютого царя як Іван знайти було нелегко. Його наступника, Федора, отруїв Годунов, щоб засісти на його місці. Але на добро це йому не вийшло, кілька років потім, або і його отруїли, або він сам отруївся. На троні засів Шуйській, але з'явився й привид убитого сина Івана Лютого, ніби якийсь молодий чернець, що проголосив себе Димітрієм, дістався до Польщі, до двору значного шляхтича Мнішка, заручився з його донькою, Мариною, і з польською збройною допомогою вернувся на Московщину. Московські бояри почали жертися між собою. Ані Димітрій, що спинився з своїми польськими опікунами в Тушині під Москвою, ані Шуйській у Москві, обіцянок боярам не жалували, сипали маєтками з холопами в них і різними гідностями на всі боки. Колотнечі не було кінця, а значнішої збройної сили жадна зі сторін не мала.

Нарешті вибрала боярська рада на московський трон польського королевича Владислава. Але Москвинам він не дуже подобався. Свій власний цар міг їх катувати, як хотів, а на Поляків вони почали відразу скаржитися, що вони їм утиски роблять. Вибір Владислава не всі бояри визнавали. Та й на виборі нового царя хотіли Москвини заробити. Недурно їх князь Пожарській мав дорадчим крамаря Мініна. В літі 1612 р. прибув митрополит Ісидор з Новгороду, що був під владою Шведів, до Ярославля, і запропонував Пожарському на царя шведського королевича Карла Пилипа, брата славетного вояка Густава Адольфа. Цим способом сподівались Москвини прилучити знов Новгород. Але Карло Пилип мав щось кращого до роботи, помагати своєму братові у війні проти Данців.

Тим часом навернувся Москвинам інший торг. Через Ярославль переїздив, повертаючись із Персії, посол німецького цісаря, Осип Грегорі, і запропонував Пожарському на царя цісарського брата, Максиміліяна. Пожарський і на те згодився. Післав до Німеччини разом з Грегорім свого посла, дяка Єремія Єремєєва, щоб добув передусім від цісаря грошей та просив його натиснути на польського короля і спонукати його припинити війну проти Москви. Максиміліян сказав цісареві, щоб той дав йому спокій, бо він уже старий і хоче лише Богу молитися. Грошей цісар також не дав і короля Жигмонта до припинення війни не спонукав.

Тим часом у червні 1613 р. вибрали Москвини на решті свого власного царя Михайла Федоровича Романова. Отже й до німецького цісаря було написано, що цар московський може бути лише грецької віри, запрошення Максиміліяна на трон ніби самі Юсуф Грегорі та Єремєєв вигадали, щоб видурити грошей від його цісарської величності. А поза тим Москвини жебрали й видурювали гроші, де було лише можна в усіх державах до Венецької республіки включно.

Але вибір нового царя польсько-московської війни не припинив. До того ж і не всі московські міста і землі його визнавали. Отже мусів король звернутися за поміччю до нашого гетьмана, і ми вирушили на Московщину.

— Питаєте мене, чи війна проти Московщини тяжча ніж проти Криму чи Туреччини? Може й тяжча під деяким оглядом, а в кожному випадку цілком інша. Понура, як країна і люди. З Татарами чи Турками знаєш принаймні, що маєш до діла з вояками в бою на чистім полі чи на морі. А Москвинів відразу навіть не побачиш. Ані білої хатини, ані садку, ані тополі. І хати сірі, і церкви сірі, і люди якісь сірі, ховаються як кертці по лісах, по мочарах під мрякою. Видається, що не мають вони ані неба, ані сонця. Живуть в бруді і злиднях.

— Кажуть же, що вони православні, як ми, — зауважив один із старших слухачів.

— Чорт їх батька знає, — відповів Крилач, потягаючи з люльки і спльовуючи до пригаслого багаття, — може вони й православні, але в жадному випадку не такі як ми. І попів своїх вони не люблять, бо попи разом з боярами селян дуже тиснуть, деруть шкіру і з живого, і з мертвого. Оповідать люди, що багато Москвинів, особливо тих, що ховаються по лісових скитах від боярсько-попівського здирства, мають свою таємну віру, своїх попів, чи шаманів. Сходяться до купи чоловіки і жінки, одягнені лише в довгі сорочки, упиваються своєю „брагою“, щось подібне до горілки, але смердить як дьоготь, який мусять пити пияки в пеклі, додаючи до неї вивар з мухоморів і якихось зелених комах; і коли їх піп відправить службу, невідомо кому, чи Богу, чи чорту, починають скакати, крутитися, падають запаморочені й паруються...

— Як же вони воюють? — запитав козак уже з сивуватим чубом.

— Також не по нашому, — відповів Крилач, — і не по лицарському взагалі. Ми знаємо, що воюємо за нашу волю і віру, за наші прастарі столиці Київ і Львів з прадідівськими скарбами, за родючі степи, на які сунуть хижакі з усіх боків. Московські ж холопи мають битися за власні кайдани, за канчук своїх панів, за добичу для них, не дістаючи з нього навіть крихти, як кожний татарський вояк. У нас, як у похід, так кожен козак поспішає з конем і зброєю на заклик знаних усім полководців; право носити шаблю дороге кожному, коли не в реєстрових, то на Січі. На Московщині ж нема чого властиво боронити, на їх ліси та багна ніхто не ласий. І на Татар працювати могли примусити московських невільників лише московські пани. Москва воює лише на те, щоб кровю власних невільників набути інших. На війну зганяє кожний московський пан чи полупанок до купи людей, що працю-

ють на його землі і йому належать, узброює їх так чи сяк і стягає до визначеного міста. Ідуть Москвини в бій не раніше ніж назбирають люду в кілька разів більше ніж має противник. Самі Москвини військової вправи майже не мають, намагаються перестрашити ворога криком і задавити масою. Наймають собі часом донських козаків, але й бояться їх, бо як їм не заплатити своєчасно, то вони й образи в церквах обдеруть. Стрінули ми під Москвою навіть один регімент німецьких райтарів, які готові за кожного битися, хто їм заплатить. Але то вже справжні вояки, нема чого казати, мають і вправу і зброю добру, особливо рушниці.

Але Московщину боронить не зброя, а ліси, багна й простори. Тікати вони мають завжди куди. За Волгу, та ще й у зимі, за ними ніхто не піде. Татари перемогли їх тим, що прийшли самі звідти. Бояри готові боронити свої маєтки до останнього холопа, а холопи бояться їх більше ніж ворога. Ідуть у бій не як вояки, а як коні, яких їздці гонять, і вмирають як худоба. В полі пса варті, але в своїх „городках“ бороняться уперто.

Яке місто боронилося, палили ми його немилосердно. Курськ піддався нам без бою, зрештою є там і домішка українського населення, що тікало від деяких лютих польських панів, і у нім жадному й волос з голови не впав. Але Путивль, Болхов, Белев, Козельск, Серпейск, Лихвин та деякі інші міста, що намагались боронитися, зруйнували ми цілком, а населення погнали до Москви, хоч багато з нього поховалось і до лісів. Бранців ми не потребували, а деяких навіть підплачували, щоб ширили страшні чутки про нас. Нашим завданням було ширити переполох серед московського населення, перешкоджувати стягненню холопів до війська, та відтягати до себе московські сили, зосереджені проти польського війська королевича Владислава. Але московські воеводи про свої міста дбали небагато, скарбів у них не мали, і дерева для нових хат мали досить.

Відтяжити Поляків під Москвою, відтягнувши звідти більші сили, пощастило нам аж під Калугою. Тамошній воєвода Ізмаїлов рішив боронитися і спромігся повідомити князя Пожарського, що ми йдемо просто на Москву. Облога Калуги затяглась, бо укріплення опиралось на ріку. З Москви посувались значні сили під проводом князя Черкаського і Бутурліна, що перевищували кількакратно наші. Битися, маючи за спиною Калугу і ріку, нам не випадало. Отже удали ми, що тікаємо. Обоз із пішим козацтвом і гарматами переведено на правий беріг Оки. А на лівім укрили ми повище й пониже міста кілька соток кінноти. Здоганяти нас післав Черкаській усе, що мав на конях. Тим часом Калужани вийшли зустрічати урочисто сорокате військо визволителів з Бутурліним на чолі. На це лише й чекали наші козаки, скочили з обох боків, скільки вистарчило духу коням, врубались клинами до неупорядкованої до бою маси Москвинів, викликаючи переполох між ними, і, обєднавшись у даву, погнали втікаючих. Полишивши на полі ранених і вбитих, кинулась частина Москвинів до міста і „городків“, що його оточували, а головна маса відкотилась назад до табору Бутурліна в напрямі Москви. З тих, що загнались на нашим обозом за ріку, вернулося до Калуги небагато. Коли ми перекинулись раптом від удаваної втечі до справжнього протинападу, кіннотчики Черкаського, оголомшені несподіваною зміною становища, не спромоглися вирівнятися в лаву. Їздці московські варті небагато і коні їх до бою непризвичаєні. Отже вирубали ми тих, що не встигли передістатися за ріку, до ноги.

Полишивши добре пошарпані полки Бутурліна і Черкаського попрямували ми до Вязьми і Дорогобужу, відганяючи московські залоги до Москви, на злуку з польським військом. Але й там не затрималися довше. Україні загрожувала знов татарсько-турецька навала і гетьман наказав нам вертатись до Києва.

А тепер мусимо продовжувати далі, чого не скінчили.

Оповідач замовк. Мовчали й слухачі, мислячи про свою вояцьку долю і батьківщину, що мусить боронитися на всі боки, не маючи на своїх межах іншої охорони, як зброю власних синів.

На протилежнім краю луки, ближче до шатер, що ховались під широкими галузями дубів і не були потрібні, коли не було зливи, панував веселий гамір. До козаків загостила молодь з Дроздівки та інших сусідніх сіл, звідки жінки приносили їм молоко, масло, ковбаси та іншу поживу. Козаки мали грошей досить і дарунків дівчатам не жалували. Меду й горілки не бракувало й тут, козацтво бавилось перед новими боями подвійно. Дівчата до вояків горнулися, непевні, чи побачать їх з поворотом. То ж настрої молоді був піднесений; пісні чергувались з жартами й розмовами. Спалахували жваві ритми бандур і бубнів, втягаючи все нові пари до крутіжу танків.

Втомлені танком пари оточили старезного бандуриста, що сидів спершись об стовбур вікового дуба, і прислухались із скупченою увагою до його дум, що хапали за серце особливою щирістю голосу, достроєністю струн до нього і болючою правдивістю змісту. Доторкнені легло пальцями вязали струни повну крові і слави минувшину з бурхливою сучасністю і невідомою, непевною майбутністю. На хвилях їх звуків плили до сердець і душ молоді образи, вичаровані старим надхненим голосом, який то підносився до пророчого віщування, то пригасав в тужливій мелодії. В цім голосі відгукувались степові вітри в перегонах з відважними їздцями, шал морських хвиль під ударами весел, брязкіт зброї і зойки конаючих, невільницький сум і оклики перемоги. Голос і струни молились з прочанами в Почаєві і Печерській Лаврі, кликали до покути за вільні й невільні гріхи супроти Бога й України.

Замовк бандурист, ніби прислухаючись до голосів у власнім дусі, і заспівав думу про Марка Проклятого.

про його тяжкі гріхи і ще тяжчу покуту. Пісня й струни оповідали, як мандрує він шляхами з пеклом у душі, з'являючись там, де спалахує війна, де героїство має перемагати підлоту, неволю, лихо, злидні й терпіння. Самий він з тягаром своєї покути й тоді, коли з козацькою лавою кидається на ворогів. Знає він, за що самий терпить, але на далеких шляхах свого життя бачить, що інші джерела своїх терпінь не знають, як мандрівники манівцями, що забули, звідки вони вийшли і не відають, куди прямують.

Дума захопила уяву слухачів і слухачок, вичаровуючи перед ними таємничу постать козака-невмираки, лицаря гордого з сили своєї, що несе надмір мук і тугу за довершенням покути своєї власної та козаків неборак, борців за мрію на вікових манівцях.

На корені дуба, що як напружена рука випирався ліктем із землі, сиділа дівчина дивної вроди, поруч з чорнявим козаком, що ніби стеріг її палкими очима як власний дорогий скарб. Вона не помічала його близькості і задрісного погляду. Її поширені мрією очі не відривались від надхненого обличчя старого бандуриста, що в місячній сяєві виглядав як св. Микола на козацьких образах. Доля Марка Проклятого стискала хвилюванням її груди. Його самотність викликала в ній майже болуче співчуття. В супроводі урочистих тонів струн відбреніли останні рими думи:

... Ой, Боже, Боже, будь милостивий,
Дай, Боже милий, мир і спокій
Марку Проклятому, Марку залятому
В ласці Твоїй...

Запанували хвилини тиші. Дівчина похилила чоло на правицю, як у молитві, за проклятого мандрівника. Коли вона відслонила очі, тремтіння перебігло по її тілу, і вона випросталась раптом.

— Що тобі, Христе? — запитав із докором її козак.

Але вона не відповідала, дивлячись непорушно перед собою. На осяяній місяцем прогалині, яку перебивав

шлях з дубового гаю, з'явився їздець, як примара викликана співом бандуриста. До нього скочив молодий джура з поспіхом, що його шляхетний вигляд їздця, чудовий кінь і коштовна зброя робили досить зрозумілим. Полишивши коня опіці джури, новоприбулий попрямував до групи козаків навколо осавула Крилача і промовив: „Слава Ісусу!“ „Навіки слава!“, відповіли козаки; Крилач присунув до багаття сідло і запросив гостя відпочити та сполокнути придорожні порохи кухлем меду. В наступних хвиликах осавул довідався, що нічний їздець зветься Марко Стодоріг, гербу „Завжди“ і прибув із Києва з дорученням гетьмана до сотника Чорновуса. Почув, що Чорновуса викликав ніжинський полковник на раду, але сотник має вернути завтра до Дроздівки. Вістка про приїзд гетьманського висланця миттю облетіла табор. Коло козаків біля Крилача і його гостя зросло. Кожний хотів почути новини з Києва. Почули, що туди надходять значні запоріжські сили, що передові козацькі відділи вирушили вже з Стародубу, Конотопу, Кролевця та інших північних міст України на Московщину. Король просить гетьмана поспішати, бо гаряча пора висушила шляхи з Литви на Москву, а до осені часу залишається небагато. Про військових товаришів знав відпоручник гетьмана небагато, бо в Києві затримувався недовго.

В колі козаків счинився рух, і приїжджий підвівся, бачучи, що до нього прямує старий козак, самий вигляд якого викликав повагу до нього. Його буйне срібне волосся, що спадало на плечі і мішалось з сивою бородою, контрастувало остільки ж з темним одягом, як і з кремезною поставою, що могла б належати значно молодшому ніж він. Приїжджий схилився з пошаною перед старим раніш, ніж той привітав його.

— Я вітаю відпоручника великого гетьмана, — промовив старий — і буду дуже радий гостити Вас у моїй хаті.

— Хоч козак спить добре і під зоряним небом, — відповів запрошений, — але вважаю щасливою нагодою бути гостем мудрого знавця небесних знаків, відомого на Україні і поза нею.

— Може й Вас спроваджує до мене добра зоря, — промовив старий, дивлячись пильно в обличчя гостя, на яким відбилась глибока туга. — Але, де ж моя найдорожча зірка, — запитав він більше самого себе, оглядаючись навколо, — яка б приготувала для нас вечерю?

— Я тут, діду! — скочила до нього Христя, зашарівшись під повним подиву поглядом гостя, що схилився потім, вітаючи її.

Ідучи з дідом і гостем додому, Христя не могла позбутися моторошного вражіння, що вона бачить усе в сні. Примарно хитались верхи вздовж шляху, примарно виблискувала внизу Десна між деревами й кущами, як у сні бачила вона тихі хатини села і швидкі цятки лиликів над тополями. Як здалека доходила до її свідомости розмова гостя з дідом, хоч вона йшла побіч нього.

Вона спромоглась струсити з себе цей стан сонної мрії лише в ідальні, де джура під її доглядом подавав вечерю, і де вона мала бути господинею. В блеску свічок, при жвавій розмові її діда з гостем, вона не могла зрозуміти, чому перша поява його так її схвилювала і чому він видався їй на перший погляд Марком Проклятим, про якого співав бандурист. А разом із тим вражіння це не зникало цілком і тепер, викликаючи в ній легке хвилювання і приязне зацікавлення нічним гостем. Він не був уже в молодім віці, але вона шукала даремно в його обличчі якихсь ознак його віку. Він оповідав легко й цікаво про події і людей, що цікавили діда, подорожував очевидно багато і знав ще значно більше. Йому не бракувало й гумору, але усмішка уст не сягала до очей, затінених тугою. Христині видавалось часом, що очі його бачать її й тоді, коли він не дивиться на неї, що думки

його промовляють більше, а навіть щось інше ніж уста, що ті ж самі слова мають інше значіння для діда і для неї самої.

Цієї ночі вона не могла довго заснути. Її дратував місяць, що вабив дивитися на нього, вона стягала фіранки на вікні, але липнева ніч була парка і вона відкинула знов фіранки й кинулась на ліжко. Їй снилося, що вона русалка і пливе в місячнім світлі. На прогалині висився силует Марка Проклятого як величний пам'ятник. З лісу простягались рамена і клали уламки скель на його плечі, але вони танули як лід від вогню. Ховаючись за деревами підлазив до коня її Семен із наміром підрубати йому задні ноги. Страх стиснув їй серце, вона полинула остерегти їздця, але не могла видобути голосу. Та їздець знав, що вона хотіла гукнути. На устах його блиснула усмішка, але очі лишилися в тіні брів. Від порушення руки кінч станув дуба і скочив до лісу, дерева якого заворушилися як живі. Дівчина відкрила очі, до яких дістався місяць, відвернулася і твердий сон опанував нею.

По вечері господар продовжував приязну розмову з гостем при кухлі старого меду. Вже минула північ, коли він зауважив:

— Я сплю нечасто в ясні ночі, бо спостерігаю рухи зір. Хочу глянути на них і сьогодні, коли місяць сховається, але для Вас є сон найкращим відпочинком по довгій їзді.

— Не для всіх є сон відпочинком і забуттям, — відповів гість. І в його голосі забринів такий біль, що господар глянув на нього з глибоким співчуттям і промовив:

— В таких разі прошу до моєї вартівні. Близість до неба гоїть рани, завдані пеклом життя.

Він узяв один із трисвічників зі столу і попровадив гостя стрімкими сходами до чотирикутної вежі з розчиненими вікнами в кожному з мурів. Вежа була збудована в італійським стилі типовим і для дзвінниць. На полицях стояли шерезами книги в шкіряних оправах і конволюти

манускриптів. На столі лежали поруч з розгорнутими книжками фоліянти вкриті числами і незрозумілими для невтаємниченого знаками та латинськими й італійськими текстами.

— Я не можу Вас питати про джерело Вашого болю, — промовив господар — я певний, що воно глибоке, тому й не гадаю, що можу потішити Вас.

— І я Вам вдячний за це, — промовив гість, — що оминасте питання, на які я не міг би Вам відповісти.

— Але я можу Вам оповісти, — сказав господар, — як я переміг мій біль принаймні остільки, що зміг жити далі. Може це злагіднить і Ваш біль. Біль є покутою і родить сили потрібні, щоб його витримувати й перемагати; сили ці діють і тоді, коли біль уже переможено і вони не йдуть звичайно намарно. В тому то й творча сила болю. Біль звертає наш зір до власного духа, в яким лютує, примушує зрозуміти самого себе, а потім дає й зрозуміння інших; не лише їх мук, а й утіх, бо перемога над власним болем дає втіху й самому переможцеві.

— Коли я втратив молоду дружину, яку любив понад усе, я не хотів нічого іншого, як лежати поруч неї в старім гробовці роду Дроздівських. Моя мала донька не могла потішити мене, я полишив її опіці моєї матері й подався на Запоріжжя. Хай Бог пробачить мені, я шукав смерти, але вона оминала мене. Я брав участь у кожнім поході, чи морем, чи суходолом, зробився дуже вправним вояком і належав до козацької старшини. Минали роки, але я не зважувався вернутися додому, боючись, що спалахне наново біль, який жеврів у моїм серці. Раз вибрались ми пошарпати околиці Кафи, але цього разу не мали щастя. Зірвався буревій, якого я не бачив ані раніше, ані пізніше, і розкидав наші чайки. Ту, в якій я був, кинуло на скелі південного берега Криму. Я урятувався, тримаючись за порожню бочівку, але дістався до татарського полону. Була тоді війна між Туреччиною і Венецькою Республікою, і я опинився прикованим до лавки на ту-

рецькій галері поруч з іншими невільниками. Минали місяці за місяцями, а ми скородили нашими веслами Середземне Море здовж і впоперек, то нападаючи на венецькі й генуезькі кораблі, то тікаючи перед переможними силами. Я мислив багато в зоряні ночі, спромагаючись часом стати понад самим собою і дивитися на власні терпіння як на чужі, я прийшов цим шляхом до означення місця людини і ролі її в бігу віків і змінах поколінь. А разом з тим виникло в мені бажання зробити спільним майном усвідомлення того, до чого я прийшов власними думками. Тоді охоплювала мене туга за рідним краєм, за ясними зорями, за тихими водами України.

— Визволення прийшло несподівано, не з наших сил, а з Божої ласки. Буревій ушкодив поважно нашу галеру, пірвав вітрила, хвилі поломали багато весел. Капітан намагався просмикнутися повз Сицилію до Тунісу, але натрапив на шість міцно озброєних генуезьких кораблів. Намагання втекти були даремні, по коротків бою Турки склали зброю. Нас, невільників, віддано на портові праці до Неаполю. Але мене тягло до рідного краю. Я помандрував на північ. Дістав я мабуть десь біля Анціо болотяну гарячку, що вичерпувала повільно мої сили, і впав непритомним на мості через Арно у Флоренції.

— Я прийшов до пам'яті на терасі, затіненій каштанами. Біля мене розмовляли двоє панів, з яких один був господарем, а другий у чорній рясі був очевидно лікарем, як я міг зрозуміти з їх розмови, провадженої більше в латинській ніж в італійській мові. Побачивши, що я відчинив очі, господар запитав мене, як я себе почуваю. Я відповів йому латинською мовою, напружуючи цілу свою свідомість. Чернець подав мені питво і я запов знов у гарячковий сон, повний тяжких, дивовижних маячень. Гарячка то минала, то верталась знов, забираючи всі мої сили. Але чернець був досвідченим лікарем і ходив за мною як за братом. Часто відвідував мене й мій господар, мессер Салімбені, часом і вночі, коли бачив світло у моїй

кімнаті. Казав, що різниця між днем і ніччю існує лише для ока, а не для духа, та що вночі провадять очі його думки шляхами всесвіту. Він не мав рідних при собі, був старий і жив лише з такою старою служницею, що виконувала тихо свої нескладні обов'язки. Вілля його стояла на горбі над Флоренцією побіч порослих кущами руїн старо-римського театру. З вежі, що підносилась зі східного рога будинку, було видно цілий шлях, що зміївся схилками до верху горба. Ним зїздили місцеві патриції і чужинці, відвідуючи мессера Салімбенія, визначного астролога, знаного не лише на півострові, а й поза його межами, головню у Франції. Він був одним із найкращих учнів і приятелем дорадника Катерини Медічі, Козими Руджієрі та таємничого Француза Нострадамуса. За його гороскопи платилося часом поважні суми, але він робив їх і тим, що грошей не мали, а були багаті лише духом.

— Я хотів віддячитися принаймні частинно за врятування мого життя, копіюючи деякі латинські манускрипти. Пізніше я міг йому помагати і в математичних обчисленнях місця і руху зір. Повільно й непомітно висока наука зорезнавства, що мала вже понад три і пів тисячки років, захопила мене, і я зробився пильним учнем флорентійського астролога. Я знайшов вихід з того хаосу думок і почувань, що тяжіли на мені. Я дійшов до переконання, що ті вічні закони, які кермують рухом зір, мусять існувати й для людства та окремої особи. Зорі впливають на людину, рослини і перетворення металів. Людина вільна в своїх вчинках і відповідає за них перед Богом, але й змагання її не можуть вихопитися з річища відвічних законів всесвіту, тому знаючи хвилину її народження можна бачити наперед відзеркалення її долі в круговороті зір. Я поринув в астрологічні студії і праці з моїм учителем і жив ніби між небом і землею, над буйним життям Флоренції, повним духового змісту, мислення, мистецтва та й шумливих забав під вічним рухом небесних тіл, який я невпинно спостерігав.

— Минали роки, і я не числив їх, бо яке значіння мали вони перед вічністю. Але вони давались уже дуже взнаки старому мессеру Селімбенієві, працю якого я все більше перебирав. Я не забув рідного краю, але мені видавалось часом, що він належить до мого іншого, попереднього життя. З ним мене вязав лише завжди живий образ моєї втраченої дружини. І раптом він прибрав нове життя.

— Утворення греко-католицької Церкви в Україні пожвавило звязки між нею і Римом. У Флоренції затримався переїздом чернець, що перебував якийсь час у нижинськiм монастирі. Почувши моє імя, вже відоме в місті, він відвідав мене, і я довідався від нього, що моя донька вмерла кілька років тому майже разом з чоловіком у часі пошести, що лютувала тоді в Україні, і полишила доньку, якою заопікувалися черниці в Ніжині. Як у магiчнiм дзеркалі станула передо мною смерть моєї дружини, збудився тодішній біль, а разом із ним і непереможна туга за рідним краєм і сиротою-внучкою.

— Мені було тяжко розлучитися з моїм учителем, як і йому зо мною. Але він зрозумів мене і мій намір служити моїм знанням моїй країні, яке я набув від нього. Він обдарував мене всім, що мені могло бракувати для продовження моїх дослідів і праць у ріднім краю. Я вернувся додому по довгих, довгих роках. Моя внучка злагіднила незабаром собою той біль, який вона завдала мені своєю дивною подібністю до моєї дружини...

Господар замислився і гість не переривав кільки хвилин його замислення. Потім промовив:

— Ваш дух чистий перед Богом і Ваше сумління не знає докорів. Кому Бог дарує життя, тому не лише продовжує муку, а й дає змогу спокутувати кожний гріх, навіть найбільший проти власної крові, бо життя кожного не кінчається з ним, а триває в спільноті людського роду, коли він самий не виключає себе з цього роду.

Читальня часопису
"МОЛОДА ПРОСВІТА"
і. Митр. А. Шейнського
Філадельфія — 23-а і Браун вул.

— Я дякую Вам за розраду і потіху з джерела Вашої життєвої мудрости, — промовив гість. — Але зорі почнуть бліднути незабаром, я полишу Вас на самоті з ними.

Господар відпровадив його до призначеної для нього кімнати. Але він не знайшов спокою в її темряві. Та трагедія його життя, що повставала щоночі перед ним, повстала цього разу в світлі вічних зір і відвічного закону життя, проти якого поповнив він великий злочин. Дивлячись на нього намагався він поширити кут свого зору, відгадати таємні сполуки життя людини й світу. Він переходив у пам'яті знов усе, що сталося із ним у короткім початку безмежно довгого життєвого шляху.

Бурхливий крутіж воєнного життя захопив його як і тисячі інших українських вояків, що злітались з усіх країв України до Січі, і він не бачив багато років рідного села, де полишив овдовілу мати і малу сестру. Як і інші пішов він повний молодечих сил і відваги на Крим під проводом славетного Байди Вишневецького. Похід був щасливий, в Ак Мечеті здобули Запорожці великі скарби і визволили багато бранців, а між ними й дівчину, ще майже дитину, красуню, яку виховували, щоб продати на невільницькому ринку в Анапі. Знала вона лише, що звалась Христею, але забула вже прізвище батьків та села, звідки походила, може під впливом переляку, який перебула, коли її разом з кількома іншими дівчатами пірвала банда татарських розбишак, що заховалась під селом у лісі. Вона майже забула рідну мову, поневіряючись кілька років у татарській родині, але пригадала її швидко, почувши побідні пісні козаків по перемозі, і втекла до них. Він залюбився в ній від першої зустрічі, полишив у зимнику в родині побратима і по році оженився з нею, маючи намір відвезти до матері в Голованівці над Богом. Але козак гадає, а кошовий рішає. Треба було відбивати несподіваний наступ Татар на саму Січ, а потім віддячитися новим походом на Крим. Коли прий-

шла нарешті змога виїхати до рідного села, довелось залишити двохлітню Оленку на опіку побратимової родини.

Мати не хотіла вірити своїм старим очам, коли одного червневого вечора розчинились двері хати і поріг переступив її син. Не маючи від нього вістки довший час, гадала вона вже, що вмер самотною. Обнявши сина вона зайшлась радісним плачем і промовила, хлипаючи:

— Коли б я не втратила Христі півраної Татарами, я не бажала б собі більше нічого на світі.

Перемагаючи біль, завданий йому цією вісткою, хотів він потішити передусім матір і промовив, пестячи її сиву голову:

— Не плачте, мамо, я привіз Вам і Христю!

Мати відступила на крок і подивилась недовірливо в його обличчя, не вірячи в можливість чуда, чи того, що він може так жартувати.

Але він відчинив двері і впровадив Христю, що чекала надворі. Мати затремтіла на цілім тілі, то вдивляючись в обличчя молодиці й шукаючи в нім рис втраченої дитини, то заплющуючи очі, щоб пригадати краще, як вона виглядала. Нарешті вона розщипнула на ній ковнір і витягла натільний хрест. Сумніву не було, це була справді її втрачена донька, яку вона стискала в обіймах, ніби боючись її втратити знов. Одірвавшись вона вдивлялась знов у її обличчя, але на нім відбивалась не радість, а невимовний жах. Вона захиталась і впала б, коли б він не підхопив її. Серце матері вколов страшний сумнів і вона скрикнула:

— Христе, хто твій чоловік?!

Христя впала на лавку і промовила майже нечутно, закриваючи обличчя долонями:

— Мій брат...

— За що нас Бог карає? — вимовила мати і впала непритомна.

— Навіщо вертаєш мене до життя, сину, — промовила вона, приходячи до притомности від зимної води, якою він змочував її чоло. — Який гріх, який гріх, — стогнала вона — як спокутуєш його, сину?

— Мовчіть, мамо, — благав він — хто ж може протівитися підступній долі. Ми звінчані, маємо доньку, і я не полишу Христю, бо кохаю її понад усе в світі. Ми відідемо, як приїхали, вночі туди, де нас ніхто не знає, і покутуватимемо наш гріх самі.

— Гріх не повинен жити у ваших дітях. Продовження його не було б покутою.

— Мамо, я не скорюся злій долі і не покину Христі ніколи. Я не знав, що вона моя сестра. Не моя вина, що доля злучила нас подвійно.

— Не гніви Бога, сину. Вас злучила зла сила. Христя мусить покутувати свій невільний гріх, чорницею до кінця свого життя.

— Ніколи! — скрикнув гнівно він, як доторкнутий розпеченим залізом і уявою можности цього. — Христя моя дружина!

— Коли ти не послухаєш мене, то моя донька слухатиме мене. Я не можу дати вам мого благословення і Бог не дасть вам щастя в житті.

— Ми будемо ділити наше нещастя, як досі ділили щастя, — промовив він твердо. — Коли донька має слухати матери, то жінка має слухати чоловіка. Христе, ходім у світ з хати, де нас стрінуло нещастя, хоч і заберемо його з нами.

Але Христя сиділа непорушно, закривши обличчя долонями, не насмілюючись глянути ані на матір, ані на чоловіка.

— О, чому я не згинула в татарським полоні? . . . — пролебеділа вона.

Але, коли він хотів відвести її руки від обличчя, вона скочила, і в очах її відбився такий жах, що в нім серце

заколело і закипіло раптом пекельним вогнем. Вона кинулась в обійми матері, на закам'янілім обличчі якої світились очі невмолимістю Божого суду.

— Христе, чи ти підеш зо мною? — гукнула з нього несамовитість розпуки й гніву.

— Марку... — пролебеділа вона як з могили, — я не можу... гріх убив наше кохання...

Червоне полум'я закрутило ним, як у Чорторію, диявольський регіт загримів над ним. А коли він опритомнів, він побачив жінку-сестру і матір порубані його власною шаблею. Пістоля, яку він спрямував проти себе, затялась, і рука, що мала кінчити його життя ударом штилета в серце, повисла як нежива. Він зрозумів, що його проклято нести тягар життя далі, і невимовний жах охопив його. Він ховався в лісах як звір. Помандрував на прощу до Печерської Лаври. Висповідавшись у старого ченця, славетного своїм святим життям на цілу Україну, благав визволити його від влади пекла, що панує над ним уночі і гонить удень світом. Мислив і молився за нього милосердний старець, але від прокляття звільнити не міг і промовив, прощаючи його:

— Злочини покутується чинами, аж доки вони зла не переважають. Бог даруватиме тобі твої гріхи, коли відчуватимеш чужі муки як свої власні та причинишся до їх злагіднення. Гаси пекло на нашій землі і згасиш його в собі самім. Всі ми злучені благословенням і прокляттям. Іди, мій сину, і хай тобі вкаже слухний шлях Великий Бог України...

І коли сонні мрії перемогли свідомість Марка, вказували йому зорі той шлях до нового Вифлєсу, про який мовив колись святий старець. Голоси півнів, що віщували ранок, стлумили регіт злого духа.

Ранком зголосився до Марка сотник Чорновус. Був це ще молодий козак з темними проникливими очима і легкими пружистими рухами загартованого тіла. Він

перебрав майже побожно наказ великого гетьмана і слухав із напруженою увагою пояснення гетьманського звязкового.

— Мусимо знати й розуміти, що плянує гетьман і як хоче перевести свої пляни, — казав той. — Така його воля, мусимо її виконувати свідомо й тоді, коли доводиться переводити щось на власну руку. Чи здобуде королевич Владислав московський трон і чи вдержиться на нім, знати не можна. Частина московських бояр з князем Пожарським і Мініним на чолі вибрали вже свого власного царя, Михайла Романова. Для Москвинів він кращий ніж Поляк, що й із власними панами собі ради дати не може. Вони потрібують на троні лише болвана з батогом, на який могли б покликатися бояри, поневолюючи й визискуючи своїх холопів, яких він їм за їх службу віддав, а ним може бути краще свій ніж чужинець, що спирається і на чужу збройну силу. Свого царя бояри можуть все затроїти чи перевести в інший спосіб на той світ, коли він їм не подобається, а з чужим це тяжче зробити. Московська істота ворожа заходіві, і Полякам і нам більш ворожа ніж Поляки чи Турки, бо не мають Москвини в собі нічого лицарського, шляхетного. І пани над холопами є „рабішками“ царя, як вони в своїх „чолобитнях“ до нього підписуються. Живуть як свині, хоч за маєтності батька й матір готові продати.

— Так про них і мої старшини оповідають, які на Московщині воювали, — притакнув Чорновус.

— Ідемо на Москву не для користи, — казав відпоручник гетьмана далі, — і не польську справу маємо там боронити, хоч приречення, яке дав гетьман королеві виконаємо і слави козацької зброї не заплямимо. Гетьман знає, що робить, дбає про Україну і в її далекій майбутності. Хто стоїть високо, той бачить далеко. А такого гетьмана, як тепер, Україна ще ніколи не мала, не знати чи розсудливість, чи відвага його більша. Він каже: Чим більше Московщина буде знесилена війною з Польщею,

чим далі на східну північ відкинемо Москвинів, тим довше матиме Україна спокій принаймні з одного боку. На Московщині має тривати колотнеча принаймні так довго, поки Україна впорядкує свої відносини до Польщі, щоб одержати якнайбільшу самостійність. А чим довше триватиме війна Польщі проти Москви, тим більше потрібуватиме король козацьких збройних сил, тим менше втручатиметься до українських справ. А, забезпечившись більш менш на півночі та заході, дамо собі раду і з Туреччиною.

— Дай, Боже, сил і довгого віку гетьманові, щоб міг свої наміри здійснити! — промовив сотник.

— Віримо, що здійснить, хоч є й у нас зрадники та запроданці, які підбурюють люд, кажучи, що гетьман вимагає забагато сил і грошей від нього на провадження війни.

— Порубати їх треба, харцизів, коли вони людей намовляють проти гетьмана, який боронить волю і велич України. Їх підплачують і висилають вороги України.

Заспокоївши сотника, що гетьман дасть собі раду і з українськими зрадниками, переказав йому Марко всі потрібні вказівки й зарядження. І, попрощавшись щиро, сотник одійшов поробити останні приготування до дальшого походу.

При обіді Христя прислухалась пильно до розмови діда з гостем, поглядаючи запитливо на нього, але не зважуючись зробити запитання незвичайні для дівчини. Її очі блищали і віддих спинявся від хвилювання, коли вона слухала оповідання гостя про геройські чини українського вояцтва під проводом славетного гетьмана. Як у сонній мрії бачила вона перед собою сиві чуби розгойданих буревієм хвиль безмежного моря, чула гук гармат із грізних галер, на які налітали з усіх боків вертливі козацькі чайки, брязкіт зброї в лютім бою, пісні переможців і молитви визволених бранців. Її здивувало, що на обличчя гостя впала як тінь ночі і в очах відбилась

мука, коли він оповідав про визволення бранців. І знов видався їй гість таким, яким вона його бачила вперше на коні, і знов промайнула думка про Марка Проклятого. Вона спаленіла, зустрівши сумний погляд гостя, який читав, видавалось їй, її думки. Щоб заховати своє хвилювання, вона вийшла покликати службу, і, вибачившись, полишила співбесідників самих.

— Любу дитину маєте, — завважив гість по її відході.

— Моя єдина втіха на цім світі, — відповів господар. — Але й журить вона мене. Її щастя є моє щастя, але маю острах, що щасливою вона не буде. Не родилась вона під щасливою зорею.

— Чи не заручена вона. Я бачив її вчора вечором разом із показним козаком.

— Саме він і журить мене... Заручини відбулись кілька місяців тому досить несподівано не лише для мене, а, видається, і для моєї дитини. Її наречений походить із тутешньої родини Панченків. Батько його загинув уже давно, пішовши на Січ. Мати господарювала з замужною донькою і гадала, що й син уже десь загинув, бо не давав він вістки про себе кілька років. Вернувся несподівано. Про свої пригоди згадує неохоче, має взагалі мовчазну вдачу. Відомо лише, що був не на Січі, а на Дону, ходив з донськими козаками на Волгу шарпати перські кораблі. Служив разом з ними якийсь час і московському царю. Привіз додому досить золотих, але й якісь чужинецькі прикмети у вдачі й поведінці, з яких жартували інші хлопці. Донька моя впала йому в око від першої зустрічі на вечорницях. Але він їй довший час не подобався. Казала, що був зухвалий, грошей не шкодував, та хотів панувати, а наші дівчата, поки не віддадуться, хочуть бути вільними. Але несподівано Христя змінилась, посумніла, не те, щоб покохала його, але якось піддалась йому, ніби власну волю втратила. Дівчата плетуть, що він їй любистку до меду непомітно додав. Одна присяга-

лась, що бачила, як він перед тим виходив з двору Опанасихи, баби шептухи, яку тут уважають відьмою. В кожному разі, коли Панченко заслав сватів, то моя Христя їм гарбуза не дала, хоч потім і багато плакала та про скоре весілля й чути не хотіла, кажучи, що молода ще та й мене старого тим часом полишати не хоче. На щасливу наречену не виглядає.

Трохи засоромлений, що скаржитись перед гостем на свої журби, господар запитав з сумовитою жартовливістю:

— Може й Ви є козаком-чарівником, та можете зняти з моєї доньки злі чари? Зрештою, заручини ще не є шлюбом. Відколи Ви є тут, її смуток як розвіявся, говорить, що Ви привезли до нас широкий світ. Під якою зорею народжені Ви? Чи не переходить вона шляху моєї зірки?

— Не знаю, чи на небі, чи в пеклі зазначено мій життєвий шлях... — відповів гість. — Мандрую світом і українськими землями, перетинаю своїм лихом шляхи чужої неволі, чи завернув багатьох до щасливішої долі, не знаю, але самий не можу ніде спинитися. Коли Ваша донька рветься до ширшого світу, то це значить, що світу в своїм нареченім не бачить. Серце й душа дівочі потребують опертя для спротиву, шукають проти влади злого чару сили доброго...

По цім гість підвівся і, дякуючи господареві, зазначив, що має написати листи до Києва, куди виїжджає завтра рано післанець сотника.

Коли наблизився вечір, Марко вийшов на просторий ганок над старим садом на схилку горба, що лучився з дубовим гаєм, і задивився на простір ланів, лук і лісів перетятих Десною, яка виблискувала під останнім промінням сонця. За ним почувлись легкі кроки і вечірне привітання дівчини, до якої обернувся вітаючи її.

— Подобається Вам наш сад? — запитала вона, ховаючи своє хвилювання під привітною усмішкою. — Маю показати його Вам? — промовила швидко і, по вдячнім

похиленню гостя перед нею, зійшла поруч нього до цвітника, від якого починалась липова алея.

— Наш сад найкращий, коли зацвітуть вишні, коли весна й літо ще попереду. Колись був тут ліс. Мій прадід наказав вирубати прогалину на горбі. Був гордий, оповідають, хотів жити сам над селом.

— Таким виглядає і на портреті, озброєний як у похід, притакнув Марко; а може хотів бути високо, щоб бачити далеко. І так виглядає. Та й любив очевидно красу нашої країни, бо вибрав справді одну з найкращих її часток.

— Перебував більше у походах ніж у маєтку. Але хотів спочити тут навіки. Був вже добре старий, але вдома не міг висидіти, казав, що найкраща смерть козакові на полі бою. Пішов у похід разом з литовським військом проти Москви, а привезли його труну козаки Десною. Дівчина замовкла, ступаючи повільно поруч з вояком. Промовила дивно мрійливим голосом: Шкода, що я не вродилась хлопцем, може й мій дід був би тоді щасливішим. Я чула від нього багато про гетьмана, казав, що такого як він не мала ще країна ніколи. Каже, що зорі пророкують йому ще більшу славу, але не віщують йому довгого життя. Казав, що віддав би зараз решту свого життя, щоб не втратила Україна свого гетьмана завчасно. Але доля не приймає такої жертви.

— Не лише Ваш дід віддав би своє життя за гетьмана, а й кожний козак, гідний цього імені.

— А що, коли б я пішла ходити за його раненими вояками. Я вчилась цього в монастирі, ніжинські черниці посилають сестер з гетьманським обозом. Ігуменя любить мене, і коли я попрошу її, вона пішле мене разом з ними на Московщину.

— Ви зажурите цим дуже Вашого діда.

— Чи не зажурила б я його ще більше, лишаючись тут, додала дівчина загадково, і замовкла, шукаючи слів і намагаючись перемогти ніяковість. Перемагаючи себе

казала далі: Не знаю, що примушує мене говорити з Вами так, ніби Ви були моїм приятелем від дитинства. Може Ви чарівник і читаєте чужі думки, ніби вони були вже висловлені. Кажуть люди, що бувають такі чарівники між козаками, які і кулі закликають і передбачають майбутність і людей в звірят обертають...

— Марко усміхнувся сумно до дівчини, що пильно приглядалась до нього, запитуючи її жартовливо — в яке ж звірятко маю я Вас обернути?

— Ви вже обернули мене у вільну ластівку. І я не знаю, як Вам за це дякувати. Я не знаю, як і чому це сталось, але мені видається, що Ви відчинили клітку, в якій мене тримав мій наречений незрозумілою мені владою надо мною. Я відчула раптом, що не кохаю його і не можу за нього віддатися. Та й заздрісний він такий, що може вбив би мене колись.

— Хай Вас Бог боронить, дитино, промовив співчутливо Марко. — Вам знати краще, куди Вас серце провадить. Був би це шляхетний чин ходити за раненими козаками гетьмана на війні.

— Я хочу служити також великій справі, промовила дівчина й замовкла, ідучи повільно поруч вояка. Сонце сховалось під обрієм і під склепінням лип панував вже сумерк. Дійшовши до ганку вона простягла до нього руку кажучи — я Вам вдячна за моє визволення і сподіваюсь Вас зустрінути в поході. Він похилився над її рукою.

Наступного ранку Марко виїхав через Ніжин і Прилуки з поворотом до Києва. В Києві панував рух, незвичайний і для многолюдної шумливої столиці України. Гетьман готувався до походу на Московщину і стягав до Києва значні збройні сили. Кпівські шляхтянки і міщанки очей не могли відвернути від могутніх постатей запорожців, в барвистих одягах і з коштовною зброєю на баских конях, між якими не бракувало й арабських жеребців, здобутих від Татар і Турків. Надходили полки

з Поділля, з Житомира, Полтави, Лубен, Ромна, Чигиринна та з інших міст, вітані палко киянами, що гостили щиро вояків. Вулицями переїжджали вози, навантажені борошном, пшоном, салом, вівсом і всім потрібним для численного війська в далекому поході по убогій країні, зруйнованій частинно попередньою війною. Іржали коні, ревли воли, яких перегоняли чабани до військових таборів. Жваво відбувався торг на ринках, де крамарі користали з великого скупчення люду з різних українських земель.

Приявність славетного гетьмана в Києві напередодні нового походу, від якого чекали Українці і значного поширення автономії в межах Речі Посполитої, притягала до Києва не лише багато козацької старшини, а й поза тим представників визначніших українських родин, також як і деяких значних чужинців.

На пошану гетьмана урядив старий полковник Липинський, що товаришував йому в невіднім поході, пишну вечерю. Палац його, збудований флорентійським будівничим в стилі його батьківщини, красувався на тлі вікового парку на горбі проти Печерської Лаври, з якого можна було оглядати майже цілий Київ з верхами численних церков, що підносились велично понад будинками й садами, та смугу Дніпра майже до Видубецького монастиря.

Палац сявав відчиненими вікнами і широкою терасою. Сяєво від них мішалось з блиском смолоскипів вздовж алей. Їх вікові дерева чули вже під собою і безжурний сміх та жарти, і приглушені ридання, і палкі вияви молодого кохання, і журливі розмови старих, і голоси пустотливих дітей, що бігали під ними. Не бракувало тут і тепер поодиноких пар, що залишили салі, де під звуки оркестри віддавалась молодь захоплено поривчастим ритмам танку, щоб розмовитись без перешкод перед довгою розлукою, а може й ніколи не побачитись. Напередодні походу настрої гостей був особливо піднесений. Ніколи

не танцюється так весело, і не кохається так палко, як перед походом, бо можливість втрати, робить безмежно дорожчим все те, що маємо в житті, з ним самим включно. Провід в забаві мали діти господаря. Двоє молодших синів і чоловік старшої доньки, мали взяти участь в поході. Ішов з ними й наречений молодшої, Катерини. Лише наймолодша, Маруся, мала ще юнаків до вибору, і біля неї увихались козаки, як мухи біля меду.

В салях зчинився новий рух. Прибув нарешті гетьман і господарі разом з гостями поспішали до ганку вітати його. Гетьман зійшов з коня, повозу не любив, кажучи, що не досить ще старий для нього, скочили з коней і старшини його почоту. З повозу висів протоігумен Богоявленського монастиря, Іов, якого гетьман дуже поважав і ради якого часто питався. Прибули і деякі визначні чужинці, що перебували в Києві. Гетьман обняв Липинського, як свого старого боєвого товарища, а протоігумен дав йому своє благословення. Загриміли захоплені оклики — слава, коли господар з високим гостем переходив широкими сходами укритими килимами і салею крізь барвисте товариство численних гостей.

При вечері гетьман виявляв свою стриману приязню, веселість, яка не полишала його й в найтяжчих ситуаціях та притягала до нього непереможно і своїх і чужих. Хоч він і належав до найосвіченіших осіб своєї доби, розмова з ним була легка і для людей, що з наукою, а навіть освітою, мали спільного не багато. Його гумор був гострим, але ані трохи злобним, його дотепи мандрували далеко з уст до уст. Чар його особи поширився негайно від столу, при яким він сидів з старшими й поважнішими гостями, на інші столи, викликаючи піднесену веселість і втішне хвилювання.

Гетьман був дуже поміркованим в їді і напоях, і господарі, знаючи добре його звичаї, припрошували не більше ніж того вимагала чемність. Але інші гості дово-

дили недвозначно, що шанують належно і смачні страви, і напої, між якими поза місцевими не бракувало й угорського та італійського вина.

По вечері вернулась молодь знову до танків, яким приглядались якийсь час і гетьман з чужинецькими гостями, а потім подались вони до вітальні господаря, до широко відчинених вікон якої пліло свіже повітря. Джури принесли меду і вогню для люльок гостей. Біля гетьмана утворилось коло гостей, в яким окрім господаря та ігумена був і саксонський достойник Франц Фалькенгорст та Італієць Антоніо ді Рієнцо, про якого було відомо, що він мав збирати дискретно для Риму інформації з європейського Сходу. Граф Фалькенгорст заприязнився з Сагайдачним, коли цей по укінченні Острожської Академії студював на університеті в Дрездені. Під впливом свого українського колеги зацікавився Фалькенгорст справами європейського Сходу, зробився пізніше заступником Саксонії у Варшаві, але найздив частіше й до Києва. Де Рієнцо був в українській столиці людиною новою. Його зацікавлення Україною стосувалося головно поширення в ній унії з Римом.

Розмова, що відбувалась у латинській мові, оберталась природно навколо польсько-московської війни і походу гетьмана на поміч королевичу Владиславу.

Фалькенгорст хотів знати, чи не має ця війна в собі релігійного елементу, себто, чи не є вона походом католицизму проти московського православ'я ворожого Заходу й західним впливам на Україні, і чи не має в собі чогось спільного з війнами поміж католицькими і протестантськими потугами в Європі.

— Ні, так воно не є, — відповів гетьман. — Відносин між Поляками й Українцями, з одного боку, та Московщиною з другого, з відносинами, а зокрема із збройною боротьбою між католиками і протестантами, краще не порівнювати, щоб не робити з хибного порівняння

хибних висновків. На Заході віра може поділяти французький чи німецький народи на ворожі частини, але в нас панує стара римська засада — кюос регіо еюс релігіо — коли розуміти „релігіо“, як „націю“ у відношенні до Українців та Поляків, і мати на увазі, що „релігіо“ цілком опанувало „релігіо“ на Московщині. Та й про віру там в європейським розумінні цього слова тяжко властиво говорити.

— Чи католицтво мало б якісь вигляди поширитися на Московщині, коли б королевичеві Владиславу пощастило втриматися на московським троні? — поцікавився знати ді Рієнцо.

— Мушу Вас розчарувати, дорогий гостю, — промовив, випустивши хмарку диму, гетьман по короткім намисленні. — Москва хоче бути третім Римом, отже першого визнати не може. Москвини вірять у те, що їм цар з боярами накаже. Попи московські бояться царя більше ніж Бога і благословлять поневолення люду, тому й цар з боярами духовної основи свого панування над московськими рабами на волю католицької віри ніколи не проміняють.

— Чи ж польський король і сойм не знають того, що Ви знаєте? — запитав у свою чергу Фалькенгорст.

— Може знають, а може й не знають, — промовив гетьман, вибачаючись приязною і загадковою усмішкою за надто дипломатичну відповідь. — Коли ж вони знають, стільки як я, — додав він — то тим більше причин мають провадити війну проти Москви.

— Дасте нам цікаву загадку, найясніший гетьмане, — завважив Саксонець.

— Небагато pomoже, коли й скажу Вам виразно, про що йде, шановні гості, — завважив, посумнівши, гетьман. — Надто зайнята тепер Європа релігійними війнами, щоб не то щоб зрозуміти, а хочби звернути увагу на те, що робиться тепер на її Сході. Найсумнішим для

нас є те, що Швеція, з якою нас вязала завжди традиційна приязнь, взяла найактивнішу участь у боротьбі проти Ліги католицьких держав. На добро Швеції ця війна в ніякім разі не вийде. Її зброя повинна бути звернена завжди лише проти дикого московського Сходу. Швеція повинна бути північним заборолом проти Москви, як Україна південним. Коли б Швеція підтримала королеви́ча Владислава, наш похід проти Москви мав би певні вигляди на дуже далекосяглі успіхи. Шведи відбили переможно перші спроби нападів Москви на західних сусідів. Але куди прямував Іван Лютий, туди буде гнати свої орди й кожний інший московський деспот, коли матиме досить сил для цього. Тому роблять Шведи дуже зле, заганяючись на захід до серця Європи, де вони вирішної ролі грати не зможуть. Воюючи проти католицьких держав, робить Швеція фатальну для Європи послугу, „третьому Римові“, як себе величає Москва.

— Отже Ви гадаєте, що король Жигмонт має тепер виконувати завдання, полишене хибно Густавом Адольфом? — запитав Фалькенгорст.

— Творити оборонний вал проти московського хижацтва є спільним завданням і Швеції, і Польщі з Литвою, і наше українське. І я його виконуватиму, скільки мені Бог дасть сил і віку! — відповів урочисто гетьман.

— Чому Ви гадаєте, що унія Московщини з Римом наскрізь виключена, коли вона можлива для України, також православної країни, — запитав ді Рієнцо, зраджуючи, як дуже цікавила ця можливість Рим.

— Передусім тому, — відповів гетьман — що на Україні існує воля віри в душі і поняттях народу, наскрізь чужа Московщині. Ми прийняли християнство ще перед поділом церкви на західну і східну, отже не з Візантії, а через неї з Риму, тому й змагання об'єднатися з Римом знов безпосередньо, особливо по здобутті Царгороду Турками, існувало в нашій церкві завжди, в більшій чи

меншій мірі в залежності від історичних обставин. При інших рівних умовах зростатиме воно очевидно тим більше, чим більше буде Москва робитися „Третім Римом“, фактичною заступницею Візантії. Зрештою знайшов візантизм на Московщині й суспільно-політичні основи, яких на Україні ніколи не було і не може бути. Коли не повелося ані перевести злуку з Римом для цілої Церкви України, ані відмовитися цілком від неї, отже згодитися на існування двох Церков, що єдність українського народу порушує, то це не наша лише вина. Сталося це тільки наслідком того, що Україна не є ще самостійною державою, яка могла б власним авторитетом, або перевести злуку з Римом для цілої української Церкви, або ж забезпечити самостійність православної української Церкви. Не лише уряд Польщі, до складу якої належимо, може втручатися в той чи інший спосіб до наших церковних справ, а й нашим московським ворогам шлях до втручання до наших внутрішніх справ не замкнено, і то не лише церковних, а й суспільних та політичних. Східній вірі на Україні загрожує небезпека, бо Москва проголошує себе заборолом православ'я в усіх краях, коли в дійсності на самій Московщині Церкву підпорядковано цілком світській олігархії та плянам московського хижацтва. А польське панство намагається використати унію не для ширення католицизму, для нього самого, як може в Римі хтось гадає, а передусім для польщення українського населення, і тим його від унії відкидає. На сході України працюють московські агенти, а на заході — польські, але з Божою поміччю покладемо й цьому кінець. А справді нема між православною та греко-католицькою вірою на Україні ані поріжнення, ані противенства. Знаю, що Україна ще не досить міцна, щоб цю справу в той чи інший бік вирішити, і тепер, коли єдність та одностайність в українському війську та цілім народі потрібні більш ніж колись через війну проти Москви, не можу я стати ані по боці православ'я, ані по боці унії. Дух і там, і там

український, нема між ними й сліду того противенства, яке існує поміж католицькою та лютеранською вірами. Я разом з кращими людьми України обстоюю тим часом лише волю віри в Україні. Я бороню право православних Українців мати свого митрополита, як бороню належних до Церкви об'єднаної з Римом від кожної кривди.

— Ваш трактат з „Поясненнями до Унії“, — завважив ді Рієнцо, — відомий добре не лише у Варшаві, а й у Римі. Канцлер Лев Саєга та Високопреосвящений Йосафат Кунцевич, з яким я розмовляв на цю тему, і багато інших церковних і світських достойників, висловлювали з найбільшим признанням переконання, що це найвизначніший твір про унію на сході Європи. Значіння цього твору в Римі не заперечує ніхто. Для студій питань порушених у Вашім трактаті призначено в Римі спеціальну колегію, і можна сподіватися, що Ваша праця матиме поважний вплив на акцію Риму в справі унії.

— Феці квод потуї, — відповів гетьман із скромністю, властивою справді великим людям. — Оскільки я мав слухність, пишучи про унію, можете переконатися протягом Ваших ласкавих відвідин нашої країни, за які ми Вам дуже вдячні.

До подяки італійського дипломата за щире українську гостинність прилучився і його німецький колега.

Година була по півночі, і гетьман, що починав свою працю звичайно дуже рано, попроцав господарів тим приязніше, що розлучався з ними очевидно на довший час.

Наступного ранку зголосився до гетьмана його звязковий, Марко Стодоріг, із справозданням про свою подорож. Гетьман шанував і воєнний досвід і політичний розум свого відпоручника, також і його здібність знати думки інших та зацеплювати їм свої. Він знав, що й його власні думки читав Марко як розгорнуту книгу, але це йому прикрим ані трохи не було, бо злих думок не мав, а добрих не мав чого таїти. Мав він до свого відпоруч-

ника цілковите довіря, бо розумівся на людях. Бачив, що той не шукає ані гідностей, ані мастку, але має вдачу тих мандрівних лицарів, які виїздили в світ лише для того, щоб боронити свою ідею, поборювати кривду, битися лише за правду, за право скривджених і поневолеваних. А де ж мав би стільки попису на цьому полі, як у ріднім краю, в Україні оточеній ворогами, позбавленій самостійності, де лихо ширилось безмежно разом з перевершеною безмірно кривдою. Знав гетьман, що лихо, злидні й поневолення родять не лише героїство тих, що їм противляться, а й підлоту тих, що їм улягають, намагаються уникнути ударів плазуючи, знав, що найбільші перешкоди на шляху до здійснення його великих плянів творять свої ж власні люди малого розуму і великої пихи, задля лакомства нещасного. Знав, що сваволя польських панів збільшувала й українське вархольство, наслідком якого й добрі наміри провадили часом до фатальних вислідів. Розумів гетьман, в яким тяжким становищі перебувала Україна і він самий на чолі українського народу поміж Польщею, що тисла Україну, надуживаючи прапор католицтва, та Москвою, що узурповала підступно ролю оборонця православ'я. Не міг він не знати, що й тепер знаходяться на Україні світські і духовні вархоли, які будуть намагатися поширювати в народі отруйну думку, що похід проти „православної“ Москви є шкідливою послугою католицькій Польщі, будуть з цієї нагоди підбурювати більше православних проти уніятів, не для добра народу хочби хибно зрозумілого, а для вдоволення власної дрібної амбіції, для особистої користі.

Тому й слухав він уважно свого відпоручника, який відповідав на його запитання, попереджаючи їх, й оповідав, яким духом дишуть козаки, ця основа цілої української потужности, вплив найглибшого народного живла, забороло не лише проти зовнішніх ворогів, а й проти кожного внутрішнього неладу. Гетьман був суворим, а навіть немилосердним у здушенні й покаранні кожного

вархольства, особливо коли його виконавці служили очевидно ворогам України, а разом з тим він досліджував уважно причини кожного порушення ладу самочинного виступу, щоб їх усунути та їм запобігти.

Звідомлення, які привіз Марко про настрої в казацьких рядах, втішили гетьмана тим більше, що вони відповідали його власним спостереженням. Ані хитання, ані нехоти, щодо походу на Москву, казав той, між козаками і сліду нема. Дуже добрий вплив на них з цього погляду мав похід на Московщину п'ять років тому. Він унагляднив дуже яскраво брехливість тверджень, поширюваних за московські гроші, що Москвини такі ж православні як і ми. Рабська й підступна улесливість московських попів викликала в козаках огиду й погорду, як і цілий спосіб життя Москвинів. Тупа покора московських холопів козакам цілком незрозуміла й чужа, вони видавались їм скорше худобою ніж людьми. Видовище московської неволі, лиха, злиднів і некультурности, про яке оповідають козаки, що воювали на Московщині, буде служити доброю осторогою і для тих, що хотіли б шукати під московською владою захисту від польських утисків і визиску. Намір гетьмана відкинути московське лихо можливо далше від меж України знаходить між козаками цілковите зрозуміння.

Відпоручник гетьмана скінчив своє справоздання й одійшов, бо незабаром мала відбутися скликана гетьманом нарада військових, цивільних і духовних достойників.

Гетьман не любив, щоб на нього чекали, і вступив в супроводі почоту з кількох старшин до салі негайно після того, як вона виповнилась запрошеними. Приймавши благословення від протоігумена і привітавши присутніх, що відповіли окликами — Слава гетьманові, він звернувся до них з промовою, яка мала бути прощальною перед походом.

— Мої панове, — промовив він, — ніхто не знає що станеться з ним в поході і скільки йому Бог полишить віку. Поки живу і тримаю булаву, відповідаю перед Богом, нашим народом й історією за те, що роблю і чого не роблю. Але хочу, щоб мої чини були знані і зрозумілі всім Вам, щоб кожний міг прикласти руку свою до них, причинитися до їх вивершення відповідно до своїх сил і засобів. Продовжуємо великі чини князів українських, славетних вояків і мудрих мужів державних, яких Бог благословляв силою і розумом. Хочемо бути панами у власній хаті, але замикатися в ній не можемо. Маємо дбати не лише про сучасні потреби України, а й про її майбутню могутність і безпеку. Маємо боронити Україну не лише від турецько-татарських напасників, а й проти північних московських хижаків. Не маємо чого дурити себе їх сучасною неміччю, але мусимо з неї скористати. Московщина на сході і півночі меж не має, але не азійських порожніх і вбогих просторів шукає, а добичі на заході і півдні, зазіхає на скарби України, на многолюдні старовинні міста, на золото й самоцвіти їх церков, на заможні оселі, створені віковою працею, на твори мистецтва і культури, що вяжуть нас з заходом. Лютий Іван, як і його попередники, провадив мало не ціле своє кляте царювання війни проти Литви, московські орди сунули до берегів Дніпра, посунули б і далі, на Україну, коли б козацька шабля не лякала московських хижаків. Кожний новий деспот на московським троні буде продовжувати хижацтво Іван Лютого, кожного буде вабити наша країна, тому й кожний буде нашим ворогом.

Нам було б краще, коли б польський королевич засів на московським троні. Краще мати до діла з самими Поляками, ніж з Поляками і Москвинами. Чи одібе королевич трон у нововибраного московського царя Михайла, чи ні, знати не можна. Але як боронимося разом з польським військом від Татар та Турків, так маємо боронитися й від Москви. Коли від Криму відмежовує нас

ди́ке поле на украї́нській землі, то хай же нас відмежовує від Московщини ди́ке поле краще на московській землі. Поки триватиме війна проти Москви, матиме Київ спокій і від Варшави, а здобудемо від неї наших прав стільки, скільки самі матимемо сил і скільки заважимо на долі самої Польщі.

Виступаючи в похід на Москву закликаю Вас всіх тут присутніх і цілий український нарі́д підтримати цей великий чин українського війська, який може багато заважити на мабутності України.

Захоплені оклики — Слава гетьманові! — перемішались з брязкотом зброї, піднесеної на знак готовости до бою і відданости вождю козацтва й України.

Цими ж окликами провожала юрба Киян гетьмана, що на чолі козацького війська переїжджав вулицями Києва, виправляючись в похід на далеку Московщину.

Похід на Москву відбувався більш менш тими ж шляхами, що й п'ять років тому. Але козацьке військо числило тепер понад двадцять тисяч самих збройних сил, і маючи досвід попереднього походу посувалось значно швидше. Козацькі полки з Чернігівщини прямували спочатку вздовж Десни майже просто на північ, і потому завернули від Брянську на північний схід відповідно до напрямку головних сил, що вирушили з Києва під проводом самого гетьмана. Там, де вистарчало самої кінноти прямувало військо швидко вперед. Гетьманський бунчук провадив його на Москву нестримним летом вірла. В полі Москвини не ставали майже ніде до бою. Але там, де шляхи переходили похмурими московськими лісами і мочарами, доводилось бути обережнішими і висилати стало стежі далеко наперед, бо Москвини завалювали вузькі шляхи дереви́нами і нападали на менші козацькі відділи з усіх боків, користаючись тим, що кіннотою в лісі багато вдіяти не можна було. Але напасниками в лісах були переважно загони звичайних розбишак, по-

повнені втікачами з зруйнованих міст. Відділи місцевих воєвод багато від них не різнилися. Як одним так і другим ішло не так про оборону краю, як про те, щоб набути добичі, а особливо коштовної козацької зброї. Але ознайомлені з московськими звичаями трапляли козаки до засідок дуже нечасто, та й тоді переконувались звичайно Москвини дуже швидко, що за здобич доводилось платити забагато, і щезали в лісовій гущавині.

Багато воєвод полишали свої міста перед наближенням козаків, бо, після посвідчення тодішніх московських літописців, „посадські люде і стрелькі тікали, а в деяких випадках складали присягу королевицу Владиславу“. Від цих „вояків“ козаки відбірали звичайно лише зброю й пускали їх геть.

Через цих перекинчиків було козацькому війську добре відомо, що робилось по московському боці, кого з воєвод, і з яким наказом висилалося. Але наявність нового царя на московським троні збільшувала лад і зміцнювала спротив Москвинів. Навколо нього зосереджувалась боярська олігархія, головно з прихильників князя Пожарського, що дуже спритно виконував засаду московських вояків — „і службу відбути, і цілим бути“. Коли молодий цар післав Пожарського разом з Волконським боронити Серпухов, перший з них уважав кращим занедужати ще в дорозі, полишаючи самого Волконського провадити далі небезпечний похід. Цар післав боярина Мамстрюкова запитати Пожарського, як йому ведеться, але боярин подав царю „челобітную“, прохаючи звільнити від цього доручення, бо рід його старший Пожарських. За це цар наказав випарити боярина канчуками.

З менших міст без якогось стратегічного значіння виїздили воєводи за царським наказом назад до Москви разом з „посадськими і ратними“ людьми. Частина міського населення тікала до лісів налякана оповіданнями про лютість козаків, які вони самі про себе розповсюджу-

вали, щоб викликати переполох серед Москвинів, хоч в дійсності не робили козаки ніякої шкоди населенню міст, які не боронились.

Прийшов вересень на Московщині, зимний і вогкий, як листопад на Україні. З тяжких змар сіяв дрібний дощ. Сіро-жовта Ока плила так повільно, що здавалась калюжою. Ночами червоніла мряка від численних вогнів перед козацькими шатрами. Гетьман спинився тут на кілька днів стягаючи козацькі полки, що перейшли широким простором від Десни майже до горішнього Дону, від меж України під московську столицю, не полишаючи за собою жадного укріпленого московського міста. Путівль, Белев, Ливни, Слецьк, Серпухов, Кашири та інші міста, що ставили спротив козацькому війську були тепер згаріщами і купами руїн. Щодня надходили козацькі полки і розташовувались проти Коломни на протилежнім березі ріки.

Московські перекинчики повідомляли, що цар вислав до Коломни князів Волконського і Пожарського із значними силами „ратних і посадських людей“ та поважне число „жильцов“ Москви. До них прилучились відділи донських козаків, які перед тим займались „воровством“ вздовж ріки Угри, але зайвий раз покаялись і, діставши залеглу заплату, присягнули знов „служити вірно“. До Коломни спрямовано теж відділи астраханських стрільців та юртських Татар під проводом Кармаша. Воєводи дістали суворий царський наказ обсадити беріг Оки і не дати гетьману злучити козацькі сили з польсько-литовським військом королевича Владислава.

Від королевича дістав гетьман листа з закликом приприскорити прихід козацького війська під Москву. Перечитавши листа Владислава, гетьман похилив голову на правицю і дав вільний лет своїм думкам, як мав звичай робити перед поважними рішеннями. Щодо бою з московськими силами, які переважали значно числом ко-

зацькі, не мав ані сумніву, ані остраху. Знав з попереднього досвіду, що боева вартість цієї московсько-татарської мішанини невелика, та що Волконський йому злучитися з королевичем не перешкодить. Але що буде далі? Вірлиний лет його думки підносилися все вище, і пророчий зір сягав все далі в майбутність України. Знав, що козацтво рішенням Ольшанської комісії невдоволене, та що селянство прагне для себе козацької волі. Знав, що ані Поляки, ані Українці ольшанських умов, як і різних попередніх, дотримувати не будуть, тому й сам їм великої ваги не давав. Отже мав числитися не з тим, що було списано, а з тим, що мало бути в житті обох народів. Знав, що доки він живе, доти невдоволені собі отаманів не знайдуть, а козацтво за зброю проти Поляків не візьметься. Знав, що користується у короля і в соймі повагою, яка все уможливила б для нього допровадити до угоди між козаками і польським урядом. Але смутило й журило його те, що досі не спромігся він ані знайти собі наступника, ані знайти серед старшини таких прихильників своїх плянів, такого зрозуміння для своєї політики, щоб можна було мати певність, що по його смерті будуть вони продовжувати його чини, здійснювати його великі пляни. Він розумів, що опертися Полякам на заході можна було б лише, маючи міцні основи опертя на сході України, тому й гадав, що треба за кожную ціну уникати збройних зударів з Польщею доти, доки Україна не матиме на сході широкого й добре впорядкованого запілля, де Поляки фактичної влади не мали б. Мріяв про поширення українських меж до Донця і Дону, куди ходили вже й київські князі походами. Україна мала попередити Московщину на цих просторах. Викинути московські залоги з північної Чернигівщини не вистачало б, треба було мати вільний простір і на сході та південнім сході. Думати про те, щоб здійснити ці пляни, воюючи одночасно проти Польщі і Московщини, було б божевіллям, тому й треба було уживати всіх засобів, щоб уникати

конфліктів з Польщею та підтримувати її всією силою у війні проти Москви. Москву треба перемогти не для Польщі, а для України...

До шатра вступив поручник особистої служби при гетьмані, Зубицький, і, привітавшись, станув біля входу.

— Що доброго, хлопче? — запитав гетьман, визволяючись із замислення.

— Прийшли старшини, ясновельможний гетьмане, — відповів той.

— Так, добре, проси їх до мене. Та й московських послів нехай сторожа впровадить.

До шатра ввійшли: миргородський полковник Вернигора, лубенський полковник Крутій і полковий писар Стріл.

— Прошу панів сідати, — звернувся гетьман до прибулих, — послухаємо, що заспівають нам Москвини. А ви, пане Стріл, росташуйтеся з Вашими причандалами при столі.

По кількох хвилинах впроваджено московських емісарів. Був це приказний дяк Нащокін, піп Спаської церкви Єфімов і боярин Щенятніков. Перехрестившись за попом перед старовинним образом, подарованим гетьманові Михайловським монастирем, який він возив з собою в усіх походах, похилились перед гетьманом і засіли, насупившись, на вказаних місцях. Вони почували себе дуже ніяково, бо Волконський наказав їм говорити з самим лише гетьманом. Але гетьман відповів їм, що ніяких таємниць він від своїх старшин і королевича Владислава не має, що коли в привяності його полковників з ним говорити не хочуть, то можуть вертатися додому, а поза тим мають час намислитися, бо гетьман прийняти їх негайно не має часу.

З шатра, в якому приміщено Москвинів, було довший час чути то підвищені майже до крику, то притишені голоси послів, які сперечались, чи говорити з гетьманом

у приязності його старшин, чи вертатися назад і питати Волконського, що робити в таких непередбачених обставинах. Перемогла думка, що краще говорити, хоч і не так одверто, як передбачалось спочатку.

На ввічливе запитання гетьмана, чого собі послі бажають, забрав перший слово піп, звертаючись з докірливим запитанням до гетьмана, чому козаки, які ж є православними, ідуть війною на православну Москву, гонять населення з його осель, руйнують житла й палять храми Божі, коли цар московський бажає жити з „Черкасами“ в мирі й приязні.

На таке запитання гетьман запитав попа, чи Іван Лютий не знав, що Новгородці були православними християнами, коли плундрував їх церкви і монастирі, вбивав священників і ченців та топив навіть жінок і дітей у Волхові.

Піп відповів ухильно, зазначуючи, що цар Міхаїл Федорович побожний і добродійний, як і його батько митрополит Філарет.

Але приказний Нащокін не втерпів, щоб не додати, що новгородці були бунтівники і зрадники, та „злигались“ із шведськими людьми, щоб „зло проти царя учинити“.

— Отже буде краще, коли ми самі будемо знати, — відповів гетьман — хто й які ми є. А не є ми й такими православними, як Москвини, у нас служать священники не князеві, а Богові, канчуками у нас священників не карається і до монастирських вязниць не засилається.

Обізвався цього разу Щенятніков, який сидів досі так насупившись, що його кирпатий ніс ледве виглядав з бороди, що починалась під очима.

— Цар поставлений від Бога, він має від Нього владу карати кожного чи відзначувати його ласкою. Цар завжди боронив усіх православних від католицьких утисків і пе-

реслідувань. А тепер Ви, православні козаки, йдете походом на Москву, щоб одібрати трон від царя грецької віри для католицького королевича.

— Чи ми хочемо бути православними, чи єднатися з Римом, — відповів твердо гетьман — це наша справа. Вашої оборони нашої віри не потребуємо, бо маємо на це самі шаблі. За вашу „оборону“ православля ви себе нагородили добрим шматом Чернігівщини, нас про це не питаючи. А ми шматувати нашої землі нікому не дамо. Ідемо походом на Москву, щоб ви на нас походом не ходили. А королевича Владислава ви самі собі на царя покликали і на вірність йому присягали, як і Дмитрію в Тушині.

— Тепер ми маємо свого царя і він каратиме належно зрадників, — завважив бундючно Щенятніков.

— То є ваша справа знати, хто є у вас зрадником, а хто ні... — відповів гетьман байдуже.

Побачивши, що переконати гетьмана не дасться, приказний дяк Нащокін підвівся урочисто, а за ним і боярин з попом, і відчитав заяву, яку було призначено для самого лише гетьмана. В ній писав Волконський, що цар готовий забути всі шкоди, які козаки заподіяли на московських землях, і мати для них завжди свою царську ласку, що він обіцяє виплатити гетьманові двадцять тисяч золотих, коли козаки полишать Владислава і вийдуть з границь московського царства.

Посли не уявляли собі, що хтось може без надуми відкинути царську ласку, і тому поглядали бундючно на гетьмана і полковників, коли запанувала раптом тиша, порушувана лише легким скрипінням пера полкового писаря, гадаючи, що вони вражені почутим не знаходять відразу слів подяки. Їх ілюзія тривала дуже недовго.

— Перекажіть Вашому кн. Волконському і царю, — промовив гетьман повільно, не підводячись зі стільця, — що ми не хочемо ані московського золота, ані московських кайданів.

Їх коротке здивування заступила німа лють. Серед бороди Щенятнікова блиснули хижо зуби. Він хотів, очевидно, промовити якусь погрозу, але переміг себе і вийшов мовчки разом з іншими.

— От, бачите, панове, Москвинів! — промовив гетьман до присутніх. — Кожний із них продав би й батька, й матір, коли б царя не боявся. Гадають, що й інші кращими, ніж вони, бути не можуть, ще й дивуються та лютьяться як скажені пси, коли це інакше виглядає, ніж вони собі уявляють.

— Не самі ж святі живуть і на Україні, — завважив сивовусий Крутій. — Знаходяться й у нас лайдаки, ласі на московські гроші. А коли б до них ще й московський канчук прилучився, було б лихо на Україні.

— Отже тримаймо московську хворобу здалека, — додав молодший Вернигора. — Москва вміє золотити кайдани, щоб уважати їх прикрасами, але через те муляють вони не менше, коли людина не призвичаєна тягати їх змалку.

По короткій розмові старшини відійшли, а гетьман взявся знов переречити й відписувати деякі з листів, що й своєму писареві диктувати не хотів, знаючи, що власноручні матимуть більше значіння.

Вечером вернувся Марко з Києва, куди вислав його гетьман з листами й особистими дорученнями. Він знав, що його відпоручник не барився ніколи, але все ж був приємно здивований його швидким поворотом, і висловив своє вдовolenня жартовливим запитом, чи Марко не обертається соколом, коли треба виконувати пильні доручення. Марко відповів, що мусів би обертатись в соколів і кількох козаків, яких брав із собою, щоб боронитися в разі потреби від ватаг московських, донських і татарських розбишак, які плюндрували, що полишила війна й уряджували засідки на менші козацькі відділи. Казав, що урядив на шляху до Києва стійки, де можна було міняти стомлених коней на відпочилих та гнати і вдень і вночі.

Вісті, привезені з Києва, не були самі лише добрі. Полковники в містах тримають лад, козаки горді з походу та зруйнування московських фортець, все потрібне для походу постачатиметься справно й негайно. Але водночас шириться непевність і невдоволення Ольшанськими умовами, селяни домагаються поширення козацьких привілеїв і чекають нетерпеливо, що гетьман доведе їх у Варшаві.

Бачився він у Києві і з кількома запорожцями, що саме приїхали туди з Січі. Прибуло туди в останнім часі багато юнаків з усіх кінців України, які тлумачать умови з польським урядом на свій лад. Кажуть, що коли умовлено не впливати проти Криму й Туреччини з Дніпрового гирла, то це не значить, що не можна впливати й із менших річок. Та й суходелом на Крим ходити не заборонено. Щодо цього, то й мають слухність, гадав Марко, бо й Татари наскоків на українські села не припинили, і коли їх не стримувати добре виправами, то вони знахабніють та заганятимуться все далі на Україну. Добули запорожці також вісті, що султан задумує використати польсько-московську війну та участь гетьмана в ній для нового великого походу на Польщу.

— Так, друже, — промовив гетьман, — я це передбачав, тому й поспішаю, щоб дати собі раду з Москвою, принаймні для ближчого часу. Викінчуємо останні приготування, щоб відкинути Москвинів, що насунули поперед перек нашого шляху, та получитись із Владиславом.

— Дуже радію, що недурно поспішав і в свій час вернувся, щоб почесати Москвинів у більшім бою, — промовив Марко, і відійшов незабаром, бо була вже пізня година.

Сонце стояло ще невисоко над обрієм і мряка підносила повільно над рікою, коли Марко прямував наступного дня до скита, з якого ченці втекли до Коломни і де розташувались ніжинські черниці з раненими і хворими вояками, готуючись прийняти нових з очікуваного бою за

перехід через Оку. Марко зазначив старій черниці, яка вийшла на його стукіт, що привіз лист панні Дроздівській від її діда, і вступив до огорожі з деревин із загостреними верхами, підпертої з-середини земляним валом.

Марко чекав ледве кілька хвилин у напівтемній кімнаті з лавками вздовж мурів, до якої увела його черниця. Спішним кроком вступила до нього Христя, вітаючи палко Марка. Хвилюючись, вона не знала, чи має перечитати негайно лист від діда, чи розпитувати про нього, тому й робила й одне й друге разом. Але лист був короткий і сумний, дід писав лише про неї, засилаючи їй своє благословення, поручав її опіці Божій, просив уважати на себе та нагадував, що вона є єдиною втіхою решти його життя.

Темний одяг, загінені очі на приблідлім обличчі надавали неземного чару її красі. Між бровами і в кутках уст відбилися враження видовищ війни, смерті, руїн і героїських терпінь воєнків. Протягом несповна двох місяців споважніла вона, перетворившись із дитини майже, якою вона була, в пройняту новою духовістю дівчину. Марко відчитував на її обличчі зміни, що зайшли в її душі, коли її очі звертались до листа діда і вкривались сльозами соромливого зворушення. Він знав, що не був чужий змінам, які зайшли в ній, був свідомий відповідальности за це, але не чув докору сумління, бо був лише носієм сил, що несли непереможно й його самого вперед, не як деревину вирвану потоком із землі, але як мореплавця з кермою і вітрилами, спрямованими магічно лише в один бік.

Скінчивши лист і перемігши зворушення, викликане ним, запропонувала йому вийти, кажучи, що їй завжди бракує сонця. Просила теж оповісти про діда.

— Небагато я Вам можу про нього оповісти. Переїздили ми через Дроздівку вночі, на добрім коні можна і в бігу як в колісці переспати; я гадав, що Ваш дід спостерігає зорі, і не помилився, бо у вікнах вежі було світло.

Я не перебув з ним і години, бо треба було поспішати, тому й лист його такий короткий. Він тужить за Вами, але не гнівається ані трохи, кажучи, що проти долі нічого не вдієш. Як поручав Вас Чорновусові при Вашім відїзді, так поручав і моїй опіці, коли я відїздив. Певний, що Вас побачить по війні, бо зорі так віщують. Отже мушу про Вас дбати, — промовив напів жартівливо — маю наказ Вашого діда.

— А хіба й без наказу не дбали б про мене? — запитала Христя, лукаво усміхаючись і надаючи обличчю усмішкою майже колишній дитинний вираз.

— Звичайно, що дбав би, але наказ наказом, а війна війною. Зрештою маєте тепер двох опікунів, ми не посваримося.

— З Вами Чорновус не посвариться, але з Панченком мало не посварився, бо той мене напастував, переконуючи не зривати заручин.

— А як тепер?

— Принагідно переконує далі, то благає, то лютьється, обіцяє, що озолотить мене, що буду жити з ним як княгиня, загрожує порубати кожного, хто кине на мене оком. Каже, що Ви чарівник, який продав душу чортові, але що й Вас не боїться, бо дав покропити шаблю свяченою водою, якої кожна нечиста сила боїться.

При згадці про озолочення перелетіла темна тінь обличчям Марка, який знав, що Москвини золото для кожного злочину й лайдацтва мали. Але при згадці про нечисту силу усміхнувся сумно і запитав дівчину, чому вона певна, що він не є в спілці з чортом.

— То скорше він самий продасть душу чортові! — промовила вона палко. — Не лише нечиста сила доконує чарів. Хто продасться чортові, той шукає лише втіх, а дід казав, що Ваша душа терпить тяжко, і я сама відчуваю це. Тепер більше, ніж колись. Я бачила сама пекло страждань і смерть багатьох...

Вона замовкла, в її поширених очах відбився жах того, що вона бачила протягом останнього часу.

— Чи Ви не шкодуєте, що полишили свою тиху Дроздівку, де не бачили нічого зі страхіть війни?

— Ні троха! — відповіла жваво дівчина. — Вони все ж існували б та ширились би й на наші села. Я бачила, як вмирало кілька козаків, що недавно ще танцювали з нашими дівчатами. Кожний мусів шкодувати свого молодого життя, але жадний із них не нарікав на свою вояцьку долю, бо знав, за що вмивав. Кожний був гордий з того, що Путивль здобуто швидко.

— Так, оминати його не було можна, — завважив Марко. — Цар наказав тамошньому воєводі боронити місто за кожну ціну, сподіваючись затримати цим наш похід на Москву. Путивль був фортецею на межі України, туди було стягнуто московські сили з-понад двадцяти сусідніх міст і селищ, полишених без оборони, накопичено там багато зброї, пороху й засобів поживи, що мали вистарчити для витримання довгої облоги.

— Я бачила остроги побудовані навколо міста, рови й вали, на які було б неможливо вдряпатися, коли б Чорновус не мав досить вояцького хисту, щоб обдурити Москвинів, — оповідала дівчина, горда з свого опікуна. — Він порозумівся з нашими людьми, яких було віддавна досить у Путивлі, і вдавав, нібито робить великий напад з півдня, а тим часом його спільники скинули з валу московську сторожу в північній частині міста і дали змогу козакам дістатися на вали та до міста. Поки Москвини оговтались, козаки спромоглись пробитися через місто і вдарити на головні ворожі сили. Бій тривав цілу ніч і ранок, а опівдні місто було здобуте, хоч і з немалими нашими втратами. Було їх потім більше.

— Чорновус заслужив справно свою нову полковницьку гідність, — промовив Марко. — Гетьман знає,

кому доручати провід свого війська. Козак умирає, щоб хлібороб жив, а чим далі будуть відкинуті Москвини, тим довше матиме Україна спокій.

— Хай Бог нас боронить, щоб ми мусіли колись десь жити так, як Москвини, — завважила дівчина, на обличчі якої відбилась погорда і відраза. — Це ж скорше худоба, ніж люди. Ані білої хатини, ані садку, ані намиста і квітів на дівчатах, ані вишиваних сорочок на хлопцях. Не співають, а скавулять, чи белькочуть так швидко, що й слова людського не почувеш. В містах тримають дівчат і жінок замкненими, ніби їх хтось вкрасти хотів, не дружаться, а продають дівчат покритих рядном, ще й шахрують, підсувають часом погану, замість кращої. Ніхто не має нічого свого власного, ані серця, ані душі, видається, бо говориться навіть, що продано сотку чи й тисячку душ разом з землею, чи й без землі. Питаєш, кому належить земля, не розуміють, кажуть „гасударева“, боярська, чи „мірська“, себто належна всім і нікому. Чуєш, що цар одібрав маєток з людьми в одного боярина, та подарував іншому. І нікому не впаде на думку боронити своє майно, чи своїх людей, бо все це царське, а не його власне. Як цар накаже, оповідають козаки, якомусь воєводі боронити місто, боронить, не накаже, той не борониться, чи взагалі не знає, що з собою робити. Чи у них цар замість Бога?

— Який своїх „святих“ більше чорта боїться! — пожартував Марко. — Майже жадний з царів не вмирає природною смертю. Боярські родини жеруться в Москві за владу і маєтки як пси за кістку. Коли одна згряя не може усунути другої перед царем, намагається вона його отруїти. Тому не сміє цар ані зісти, ані випити щось, поки не покоштує перед ним призначений для цього боярин. Але коли цар ані досить лютий, ані досить хитрий, щоб цькувати одну боярську згряю на другу, то царювання його буває звичайно недовгим, від отруї він не врятується. Коли він має собі сина наступником, то вели-

кого лиха від його смерти не буває, бо на троні сидить звичайно бовван, який ледве своє ім'я може підписати. За нього справуються приказні дяки, з яких також жадний навіть латинської мови не знає, і без перекладача чужоземного листа перечитати не може. Але Москву проголошують третім Римом і сусідні країни як сарана пожерти намагаються. Дурні та хитрі. Ховаються за хрестом перед християнським світом, який мав би проголосити хрестовий похід проти них, як проти невірних... Наш гетьман великий, бо бачить наперед те, що інші пізнають, лише відчувши на власній шкірі, тому відбивши Турків звертається негайно проти Москви, закликаючи щоразу Поляків проти неї.

— Чула я таке й від діда, — промовила дівчина, що слухала вояка з блиском хвилювання в очах. — В церквах моляться за гетьмана старі й малі, казав він, але чи багато люду може зрозуміти його великі думки й пророче слово. Чи багатьох зір сягає поза життя власного селища, поза щоденні турботи, лихо і кривди dokonувані деякими старостинськими посіпаками, чи ворог зблизька не видається завжди більшим ніж далекий. Козацтво готове, казав дід, рознести кожного на шаблях, хто зважився би виступати одверто проти гетьмана, але як боронитися від отруйних, підступних підшептів...

— От, Панченко, — казала далі з нехиттю — побував колись на Московщині і твердить, що там краще ніж у нас, бо в нас і селянство і козацтво терплять від Поляків, а московські бояри мають свого царя ласку та й людей своїх менше гніять, ніж польські пани наших. Хотів би може краще бути московським боярином ніж українським козаком. Хай би вже пішов до Москви, коли хоче бути перевертнем і перекинчиком, але не сіяв сумнівів серед слабодухів, хоч і знайдеться їх у нас, дяка Богові, небагато. Але коли хоче перекинутися з почотом, то це йому не пощастить, хоч і хитрий він як лис, та й дехто з козаків за ним доглядає.

— Маєте правду, Христе, слухні Ваші уваги. Недурно дід Ваш гордий на Вас, і недурно вже сотку років тому зробилась одна українська дівчина дружиною Солімана. Були й Українки, що міста боронили, як не було полковника, і в повітря себе з дітьми висаджували, щоб до турецького полону не дістатися. А які жінки, такі й діти, а які діти, такі й козаки. Гетьман вірить у велику майбутність нашого народу, а ми маємо довіря до нього. Сьогодні вечером будемо молитися всі разом, щоб дав Бог перемогу, а потім на Москву.

Марко взяв руку дівчини, глянув глибоко в її вічі, до самого серця, видалось їй, і промовив:

— Хай Вас янгол Божий боронить. Не знаю, чи буду ще бачити Вас перед боєм, мушу ще дати деякі зарядження козакам, з якими йду попереду на той бік ріки. Але знайте, що готовий зробити завжди для Вас усе, що в моїй силі...

Їй видалось, що він хотів ще сказати щось, але він лише стиснув її руку і відійшов.

Рух у таборі був як у вулику. Козаки не лише не ховались з тим, що готуються перебиратися на другий беріг, а ніби дратували цим зумисне противника. Стягали човни, збивали грубі порони, щоб скотити їх на круглих деревинах до води, звозили гарматки і знаряддя потрібне, щоб розбити острожки, які Москвини вибудовали вздовж берега з обох боків Коломни, щоб перешкодити козакам перейти через ріку. Коли запала ніч, все було готово до наступу. На таборівім майдані засяяли вогні, мала відбутися там Служба Божа, до якої сходилось козацтво з усіх боків, одержати благословення церкви на оборону батьківщини від її відвічних московських ворогів у близькім бою.

З шатра вийшов гетьман у супроводі кількох старшин і джур, що несли смолоскипи, і попрямував до майдану. Але побожний настрої, що запанував у цілім таборі, не стримав післанця ворожої сили.

В непевнім світлі смолоскипів підкрався до гетьмана козак з насунутою на брови шапкою, за ним поспішав другий стрункий і звинний, і коли в руці першого блиснув ніж спрямований у серце гетьмана, заслонив його другий блискавичним рухом свого тіла. Ніж досяг лише злегка його плеча, зрошуючи одяг темною плямою крові. Могутня рука відштовхнула підступного напасника, кидаючи його на землю. Коли кілька козаків кинулись до нього, вихоплюючи шаблі, гукнув Марко, спиняючи їх:

— Полишіть його, він мій!

— Боронись, падлюко! — промовив він до Панченка, що скочив на рівні ноги і позирав люто, як вовк у пастці, з шаблею в руці.

Лють перемогла в нім страх, коли він пізнав перед собою Марка, який одібрав йому Христю, і він кинувся на нього з піднесеною шаблею і прокльоном:

— До пекла, клятий чарівнику!...

Блискавками закрутились шаблі над їхніми головами в червоавім світлі смолоскипів, лише їх брязкіт було чути в широкім колі полишенім для двобою. Противники то спинялись, сиплючи ударами шабель, то крутились як у шаленім танку один навколо одного. Марко полишав охоче напади противнику, який користав у цілій мірі з своєї молодечої швидкості, намагаючись заскочити його то з одного, то з другого боку, то присідаючи майже до землі і випростовуючи вістря шаблі, то підносячись у цілий ріст і намагаючись трапити його кінцем шаблі в голову. Але видавалось, що Марко передбачав і найбільш несподівані удари противника, його повні зимного гніву очі не полишали ані на момент обличчя ворога, на яким лютість уступала повільно перед страхом. Даремність найшвидчих і найзручніших нападів зрадника спонукала його, очевидно, змінити спосіб двобою. Він відскакував кілька кроків узад чи вбік, ніби для розгону і нових наскоків. Відповідно до цього подавалось і коло козаків взад у тім чи іншим місці.

В невиннім брязкоті зброї почувся переляканий голос Христі:

— Марку! Він хоче втекти!...

Відповіддю був зловісний сміх Марка. В той же мент Панченко скочив із швидкістю думки майже поза плечі Марка і вдарив його ногою під коліна. Але удар не був досить міцний, щоб повалити Марка. Зрадник випростувався остільки ж швидко і закрутивши шаблю млинком над головою кинув кутом ока погляд убік, шукаючи шляху для втечі, але хоч і як короткий, він був фатальний для нього. Тяжкий скісний удар шаблі Марка перерубав йому плече до грудей.

Встромлюючи шаблю до землі, щоб стерти з неї сліди крові зрадника, промовив він:

— Подаруємо падло Волконському, воно йому належить, бо заплатив він за нього мабуть добре, хоч і не стільки, як пропонував за відворот. Але Бог боронить нашого гетьмана!

— Цього разу Вашою міцною рукою! — промовив гетьман.

— Чи самовідданістю шляхетної дитини, яку Бог післав як янгола стримати ніж оплачений Москвою і спрямований на гетьмана України, — відповів Марко.

— Але ж, Христе, Ви ранені! — скрикнув він, беручи дівчину за руку і випроваджуючи з сутінку поміж кремезними постатями козаків стрункого джуру до світла смолоскипів.

Вона відповіла йому лише щасливою усмішкою і захитавшись впала б, коли б він не підхопив її. Впала лише шапка з неї і звисли розвинувшись дівочі коси. Втрата крові і хвилювання в часі двобою вичерпали її сили. Гомін здивування перейшов між козаками.

— Це панна Дроздівська, ясновельможний гетьмане, — пояснив коротко Марко — що ходить з черницями за нашими раненими. Покараний злочинець її колишній наречений, зраду якого вона викрила своєчасно.

— Дивні й незглибимі шляхи, якими Провидіння провадить нас, — промовив гетьман. — Найвище геройство й найнижча підлота мандрують ними. Ходім же дякувати Богові за те, що геройство перемогло цього разу, і молити його, щоб геройству нашого козацтва належала й остання перемога над найлютішими ворогами нашого народу.

І гетьман попрямував із своїм почотом до майдану, серед якого сяяв тисячами свічок олтар у широко відкритім шатрі з священниками перед ним, що чекали дати благословення йому та розпочати урочисту вечірню Службу Божу перед боєм. Як від подуву вітру похилились тисячі козацьких голів, коли почулись святі слова благословення і піднісся могутній спів молитви до небесного Оборонця України. Ще небагато з них знали, що Бог урятував їх гетьмана від руки оплаченого Москвою вбивника.

Цієї ж ночі виїхав Марко на чолі сотки козаків приготувати перехід головних козацьких сил через Оку. Таке ж завдання було доручено виконати Чорновусу з його полком понижче Коломни. Відділ Марка посувався швидко вздовж ріки, але тихо, щоб не звернути на себе уваги московської сторожі на протилежнім березі, вогні якої часом блискали тьмяно скрізь мряку над водою. Щоб оминати більш менш певно московські вартівні та кінні стежі, треба було відїхати добрих дві години та мати не менше часу, щоб дістатися до околиць Коломни, не числячи часу, потрібного на переправу. Глухою ніччю, повз порожні спустошені оселі, гнали їздці як примари. Тишу ночі переривало часом далеке скавуління тічки вовків, крик качок біля багнистого берега, до яких підкрався лис, крик гусей, що перелітали вже на південь.

Відділ наблизився до місця призначеного на переправу. Біля човнів чекало кілька козаків. До човнів поскладано самопали, порох і все, що могла ушкодити вода. До них всіла і частина козаків, тримаючи на арканах коней, що попливли за ними. Інші попливли разом

з рештою коней у темряві води і мряки над нею, не подаючи голосу, намагаючись не хлюпати голосно. Сопіли коні, перебиваючи непрудку течію.

На противнім березі чекало на відділ Марка кілька козаків, що простежили вже шлях до Коломни і мали попровадити його до околиць укріпленого міста. Треба було віддалитися від берега, щоб оминати вартівні, також як і оминати старанно оселі, де залишилось ще населення. Знов погнали тихі їдці, вже в протилежному напрямі, назустріч ворогам, яких треба було захопити несподівано. Минула година їзди без пригод, до світанку було недалеко. З повільних хмар виринув і сховався знов пізній окрасць решти місяця. Відділ переїздив ліском, розтягшись вузьким шляхом. Передні наближались уже до узлісся, коли засвітали стріли, раннячи одного козака і двох коней. Почулись вигуки, кілька їдців вискочили з куців обабіч шляху і погнали геть, тікаючи перед козаками.

— Татари! — гукнув Марко, почувши мову втікачів, — швидко треба їх зловити, бо повідомлять про нас Москвинів.

З кількома козаками кинувся він за Татарами, але, вискочивши з ліса, не побачив їх, вони зникли, ніби ніч їх проковтнула. Місяць сховався знов за хмарами.

— Зле, — промовив Марко, — але не даймо себе випередити дуже. Чвалаймо до Коломни, скільки коні ви-тримають!

Коні неслись як птахи. Повільно розвиднювалось, надходив похмурий, огорнутий мрякою ранок. Коломна була недалеко. Замаячили злегка дзвінниці церков. На відстані кількох перелетів стріли зазначилась невиразно перед козаками лава їдців, почувся гомін і стукіт копит.

— Запізно! Клятї Татари встигли вже повідомити Москвинів! — промовив Марко.

Козаки спинились. Очі їх проймали мряку. По короткім спостереженні і ще коротшім намисленні звернувся Марко до козаків, кажучи:

— Їх щонайменше вчетверо більше нас, Татар майже стільки як московської кінноти, яка сама пса варта. Треба їх відокремити. Чвалаймо до них не ближче того, як татарські стріли сягають, потім удаємо втечу. Гнатись за нами будуть правдоподібно самі Татари, бо московські коняки лишаться позаду, а як поводитися з Татарами, знаємо.

Козаки погнали назустріч ворогу. Їх стрінули вигуки Москвинів, що підбадьорували себе, дике войовниче скавуління Татар, безладні стріли самопалів, неспроможні поцілити швидких їздців, і татарські стріли, що їх не досягали. Удаючи, що наскочили на ворожу кінноту несподівано та перелякались її числа, спинили козаки коней так несподівано, що вони аж дуба станули, завернули й почали тікати. Татари привітали втечу переможним скавулінням і погнали вітром за козаками.

Сталося так, як передбачав Марко, швидкі татарські коні полишили незабаром далеко позаду московських їздців з їх миршавими, почасти від сохи позиченими кіньми. Та й до кінного бою Москвини, найменше до нього призвичасні, не дуже то рвались. Але коли б козаки хотіли справді тікати, їм було б тяжко врятуватися, бо Татари були на свіжих конях, а козацькі мали вже кілька годин чвалу за собою.

Оглядаючись, переконався Марко, що Татари вже самі. Попереду гнав на чудовім жеребці грубий вояк, пишний барвистий одяг і блискуча зброя якого вказувала на те, що він провадив цілим загonom. І знов укладався блискавично у Марка плян бою. На його знак припинили козаки втечу так же швидко, як і почали. Миттю утворили боеву лаву і кинулись на вражених несподіванкою Татар, що гнали купою і не мали часу розгорну-

тися в свою чергу лавою. Але несподіванка вирівнювала сили лише на дуже короткий час, до того ж мала наспіти і московська кіннота.

Але за хвилину до зударення зазначив Марко прибічним козакам, що хоче мати грубого мурзу для себе, і вони відокремили його зручно від його ближчої охрони. Татарин орудував шаблею з великою вправністю й не меншою відвагою, але кінь Марка відчував кожне його порушення і вимагав від противника зручності, якої він не мав. Марко наскакував то з одного, то з другого боку, примушуючи крутитися на місці, щоб відбивати удари козацької шаблі. Удаючи рух коня ліворуч, Марко скрутив його блискавично праворуч, опинився раптом позаду противника і скорше ніж той встиг оглянутися перескочив на його коня. Схопивши його лівицею під підборіддя, він притиснув вістря шаблі до його потилиці і гукнув йому в ухо:

— Спиши бій, або вмирай!

Татарський старшина намислювався недовго, розлягся різкий звук його пищавки і бій ущух.

— Служи нам і дістанеш вдвічі більше ніж від Москвинів, — промовив Марко до Татарина — і здобичу від їх загону, що буде за хвилину тут.

— Аллах великий, а Москвини ненаситні пси, — відповів він дипломатично, здобуваючи духову рівновагу по несподіваній зміні ситуації і приплющуючи хитро скісні очі на товстім обличчі.

— Отже на коней! — наказав Марко і почвалав поруч з татарським старшиною до ліска, де їх стрінула перша татарська стежа.

Ледве останній їздець зник за кущами, показався здалека московський загін. Він наближався безтурботно в очевиднім переконанні, що Татари гонять козаків уже поза лісом. Коли Москвини наблизились на сотку кроків, гримнули козацькі самопали і знявся рій татарських

стріл. Впало кілька їздців і коней. Гриміли далі самопали й свистали стріли невидимих стрільців, викликаючи переполох і замішання в купі Москвинів, яких старшини наганяли даремно до швидкого нападу на ліс. Коли ж козацькі й татарські їздці кинулись з обох боків на московську кінноту, тривав бій недовго, почали тікати й бояри. Але втекти на гірших конях не вдалося, та й козаки дбали пильно про те, щоб вістка про перехід Татар на їх бік не дісталася передчасно до Коломни.

Між полоненими московськими старшинами, з яких Татари здіймали зброю і зривали, що вважали коштовним, пізнав Марко і Щенятнікова та запитав глузливо:

— Що ж, боярине, воявати очевидно тяжче, ніж підплачувати вбийника, який би звести з світу гетьмана?...

У боярина затремтіла душа, і він відповів неспокійним, з причаєм „з пристрастієм“, і він почав клястися, що він про це нічого не знає. Марко кивнув на нього зневажливо сторожі відпровадити його до купи інших полонених Москвинів, які мали бути передані Полякам.

На чолі свого відділу, зміцненого татарським загonom, подався Марко поспішно на злуку з Чорновусом, який мав обійти Коломну з півночі і викликати замішання в війську Волконського страхом, що йому буде перерізане отримання з Москвою. Діставши всі потрібні відомості від свого несподіваного татарського союзника, Марко не мав великого страху стрінутися перед Коломною з більшими відділами кінноти, головні сили якої трималося в резерві, щоб перешкодити переправу гетьманського війська меншими частинами здовж ріки. Числився Марко і з тим, що разом з московською кіннотою будуть післані проти полку Чорновуса з Коломни і татарські загони, які він сподівався перетягти також на свій бік. Він міг покладатися на Татар не лише тому, що

мурза Кардаш присяг йому вірність іменем Аллаха, але й тому, що Москвини не дарували б йому зради, хоч би він і хотів вернутись на їх службу.

Гук стрілів і хмарки порохового диму на шляху, що провадив від Коломни до Москви, вказували на те, що козаки вже добре б'ються тут проти переважаючих, очевидно, сил противника, якому надходили потрібні помічні сили з близького міста. Досвідченим оком побачив Марко, що становище полку Чорновуса було тяжке. Кінний бій відбувався на широкому полі без якогось опертя з козацького боку на піші відділи стрільців. Лави їздців перемішались, козаки сипали несамовито блискавичними ударами шабель, скидаючи ворожих їздців, але немало і козацьких коней гонило вже полем з порожніми сідлами. Знову кинувся Чорновус у бій на чолі добірної валки козаків, маючи намір прорвати лаву ворогів та пробитися з своїм полком на протилежний беріг ріки.

Раптом залунали татарські пищавки на припинення бою. Мурза Кардаш закликав своїх лишити Москвинів, викликаючи замішання між ними. Козаки й Татари, що причвалали з Марком, кинулись на московські відділи кінноти, які гадали спочатку, що татарський загін післано їм на поміч. Несподіваний напад ззаду викликав між ними переполох, що обернувся швидко в панічну втечу до міста. Більшість втікачів дісталась до полону, бо Татари, жадібні на здобич, гнались за ними аж до самих валів міста з стрільцями на них.

Марко й Чорновус поділили по короткій нараді сили і погнали на чолі їх до ріки, об'їжджаючи місто з обох боків, щоб Москвини не знали, з якого боку мала відбутися переправа. А мала вона відбутися повище Коломни, бо дальший похід головних сил гетьмана мав прямувати правим берегом Москви ріки.

Несподіваним нападом одігнали козаки й Татари під проводом Марка московські сили, розташовані для

охорони берега, які повтікали до міста то острожків навколо нього, що їх Москвини вміли боронити і проти яких самою кіннотою вдіяти можна було небагато.

Перехід Татар на бік козаків і брак порядної власної кінноти дуже обтяжили становище Волконського. Його отримання з Москвою було перерване, бо козаки захоплювали його посланців і гетьман знав зміст післаних Волконському наказів. Вони голосили, щоб не дати за жадну ціну гетьманському війську перейти за Оку та злучитися з польським військом королевича Владислава під Москвою.

Приготування гетьмана перейти на протилежний бік ріки були такі очевидні і місце переходу так виразно означене, що Волконський починав вірити в плян козаків обдурити його і перейти через Оку значно повище Коломни. Це й було причиною того, що він вислав відділи своєї нечисленної кінноти вздовж ріки, щоб перешкодити переходу через неї в іншому місці. Але укрити пересунення гармат і обозу не було б так легко, до того ж гетьман не хотів віддаляватися від Москви та відрочувати своє отримання з військом Владислава, знаючи, що це було дуже важливою справою.

Про те, що гетьман мав свої вистарчальні причини перейти через Оку саме біля Коломни, довідався Волконський із своїми воєводами запізно. З другого ж боку близькість укріпленого міста з острожками біля берега з обох боків міста піддавали духа Москвинам, і Волконський хотів навіть звабити частину козацького війська на свій беріг, щоб знищити його при переправі.

В мряці жовтневого ранку розташувались темні маси Москвинів з групами гарматчиків і стрільців, готовими обстрілювати беріг і переправу через ріку. Уникаючи своїм звичаєм боїв на широкому полі, не зважувались Москвини відходити далше від міста, яке мало боронити їх ззаду і з лівого боку.

На протилежнім березі стояли ряди козацького війська готові перекинутись через ріку і кинутись на ворогів. На даний знак відчалив горішній кінець довгого ланцюгу повязаних одна до одної тратв і посунувся підхопленій течією до противного берега. Москвинів, що намагались відіпхнути тратви від берега, десяткували цільні кулі з самопалів козаків, що залягли за колодами на тратвах. За першим ланцюгом їх причалив до ворожого берега другий і третій, творячи хисткий міст, по яким перебігали зручно сотня за сотнею козаки, ставали в лави, врубувались півколом до маси московських вояків та звільняли беріг для висадки головних козацьких сил. Але московські маси збільшувалися безупинно. Воєводи намагались після їх звичаю „закидати ворога шапками і задавити животом“. Зміркувавши, що гетьман не зможе ані відтягти козацьких сил без поважних втрат із ворожого берегу назад, ані полишити їх битися самих, щоб передістатися через ріку в іншій місці, гнав Волконський у бій невпинно все нові купи холопів, коломенських „жильців“ і Москвинів разом з нечисленними відносно „ратними людьми“, сподіваючись стримати дальший похід козаків.

Лише боєва вправність і відвага, скріплювана привністю гетьмана при війську, давали змогу козацьким лавам стримувати цю московську навалу. Збиті купи їх ворогів були як осіннє болото, густе й вязке, в яким ніби грузли й блискавичні удари шабель. Це була тяжка маса без вояцької вправи і з різною зброєю від шаблі і спису до сокири на довгим держальці. Старшини на конях більше стримували її на вказанім місці, ніж могли її порушувати пляново. Але вона була грізна своєю чисельністю і тим, що мала перед своїми боярами і воєводами більше страху, ніж перед ворогами, сунула як мара, з диким криком і була в стані стоптати ворога, як отара волів, коли б той не знав, як її подолати.

Бій був тим тяжчий для козаків, що вони не мали досить простору, щоб розгорнути свої лави, ужити належно стрільну зброю та пустити вперед кінноту. Рука з шаблею умлівала вже від втоми, і перші лави козаків заступлено вже другими, коли і в московських масах зчинився нарешті рух. Поза ними посипались рясні стріли мушкетів, розлягся новий брязкіт зброї в супроводі воювничих вигуків Татарів та зойків поцілених кулями і стрілами. Кінний полк Чорновуса з сотнею Марка і татарськими загонами кинувся буревієм з-заду на московське військо, намагаючись пробитись до берега та відтяти його від міста. Під місто козаків не пускали близько стріли з його валів та острожків, що його оточували. Але на перебіг бою великого впливу мати не могли. Хоч Волконський і мав досить війська, щоб, опираючись на місто, стримувати полки гетьмана по переході через ріку, але його початковий плян скинути козаків до води ударемнено, а нового пляну він не мав, навіть коли б незграбна маса московського війська була здібна до маневрування.

Під ударами козацьких сил від ріки і з-заду відкотилась московська маса від берега і гетьман міг перепровести майже без перешкод всі свої полки на протилежний беріг. Бій тривав далі, але щодо його вислідів уже не було сумніву. Полк Чорновуса пробився крізь московське військо і получився з полками, що перейшли ріку, відтинаючи таким чином частину його від міста.

Більша частина московського війська намагалась дістатися назад під охорону мурів міста, але під бічними нападами козацьких сил, що порушувалися вздовж берега, мала великі втрати і відкочувалась почасти далі на шляхи в напрямі до Москви. Ці коломенські втікачі принесли й перші вістки туди про те, що стримати козацького війська за Окою не пощастило, та що воно прямує до Москви. Не довго втрималась і група Москвинів, відтята остаточно від Коломни. Старшини на чолі „ратних“ людей намагались даремно примусити міщан і холопів

продовжувати бій. Під пляновими нападами козаків ці рештки московського війська розпадались на все менші купи, які коли не вигинали доценту, то розсипались цілком і рятували своє життя втечею.

Волконський, замкнувшись в Коломні, гадав, що козаки будуть здобувати місто і вислав гонців до Москви з проханням допомоги. Але гетьман не мав часу на облогу. Розпорошивши військо Волконського, він попрямував без перешкод до Москви на злуку з королевичем Владиславом.

В польській таборі стрінуте українське військо triumфально, як переможців над московським військом під Коломною і як союзників, від яких чекалося поважної допомоги. Поляки почували себе під Москвою непевно, не маючи досить сил, щоб розпочати плянову облогу міста, а від рішучих боїв в полі Москвини своїм звичаєм ухилялись. Воєнна слава гетьмана Сагайдачного була велика й між Поляками, та і його допомоги, що її мали п'ять років раніше, вони також не забули.

Королевич запросив гетьмана першого ж вечора по його прибуттю і привітав дуже сердечно, запрошуючи до кухля старого меду. З того, що королевич був самий, побачив гетьман, що розмова з ним має бути приватною і довірочною, і не помилився в тому. Владислав ставився до нього з великою пошаною і щирою приязню, уважаючи його слушно своїм учителем у військових справах та розуміючи, що гетьман не мав собі рівного у війнах проти турецьких ворогів християнства та московських ворогів західного світу. Гетьмана лучило з королевичем товариство зброї, амбіція вчителя, що хоче бачити збройні успіхи свого учня, а передусім вязали його з ним надії, які він покладав на нього в своїх плянах добути якнайширшу самостійність Україні в межах Речі Посполитої та створити цим тривкі основи українсько-польської співпраці, коли Владислав спроможеться набути королівську гідність.

Королевич розпитував гетьмана про перебіг козацького походу, гратулював палко за останню перемогу під Коломною, порівнював з боями під його проводом проти Москвинів, висловлював деякі пляни на ближчий час. Але гетьман, який знав добре людей, а ще краще свого учня, чув, що той говорить не все й не те, що його журить тепер найбільше. Тому він самий майже лише слухав, сягаючи по чарку з медом, перемагаючи очевидно й ніяковість, що стримувала королевича порушити питання, яке його найбільше цікавило.

Нав'язуючи до облоги Москви, він запитав просто гетьмана, якої гадки є він про цілий похід на Московщину. Ухиляючись, гетьман відповів з батьківською усмішкою, яка заохочувала до дальших запитань, що метою кожного походу є перемога, як і кожної облоги здобуття фортеці. Відчувши у відповіді деякий докір, королевич почервонів злегка від подразнення, але переміг себе і завважив, усміхаючись у свою чергу:

— Я перейшов Вашу вояцьку школу і знаю, що на війні треба мислити лише про війну й перемогу. Будьте певні, що так і роблю. Але коли війна триває роками, виникає питання про те, яка властиво є її мета, і де її кінець. Я пізнав Мосвинів досить протягом цих років, і мушу сказати одверто, що сама думка бути їх царем викликає в мені непереможну відразу. Литва злучилась з Польщею, прийнявши католицьку віру, з Москвинами ж нас нічого не вяже. Вони будуть нам завжди ворожі. Панувати над рабами можуть лише деспоти. Московський нарід складається з одних і других, ми ж не хочемо бути ані одними, ані другими. І здобуття Москви тут не змінить нічого...

Королевич замовк, поринувши в думки, і гетьман не перебивав їх негайно. Почав говорити, коли погляд співбесідника звернувся з запитанням до нього.

— Джерела воєн лежать звичайно значно глибше їх безпосередніх причин. Коли б не було так, кінчилась би

вже давно й сучасна війна проти Московщини. Коли московські бояри закликали Вас царювати над їх країною, було б хибно відкинути їх запрошення, значило б перебрати на себе тяжку відповідальність перед історією, відкидаючи його. Панування Івана Лютого було забагато навіть для самої московської верхівки. По його смерті та вигашенню його роду станула московська верхівка на роздоріжжі, вагаючись, чи прямувати старим історичним шляхом, чи піти новим шляхом разом із західними народами. Відмовитися від московського трону, значило б для Польщі пхнути Московщину на старий шлях деспотії, хижацтва й грабування сусідніх земель. Так зробила Швеція і Німеччина, захоплені на наше нещастя релігійними війнами. Але цього не могла зробити Польща, коли хотіла припинити безконечні війни, викликувані московськими зазіханнями на українські та литовські землі. Та Москвини не скористали з можностей, які їм давала Польща; нападаючи підступно на польську залозу в Москві й вибираючи нового московського царя, довели бояри понад кожний сумнів, що з старого московського шляху звернути не можуть. Отже треба добути збройно те, що малося на меті добути помирним шляхом, а саме, забезпечення від московського хижацтва.

— Але ж Москвини мене не хочуть, і я не хочу панувати над народом, до якого відчуваю погорду і відразу, — завважив нетерпеливо королевич.

— Можемо сказати собі одверто, але тим часом, не іншим, — відповів гетьман, — що про польську кандидатуру на московський трон тепер не може бути властиво й мови. Але вона може бути такою ж причиною для продовження війни, як і кожна інша, коли основи старої ворожнечі, московську деспотію, хижацтво й напасництво відбудовується наново. Доля кожного народу визначає йому місце на землі, а визначене раз, робиться воно основою його дальшої долі. Зла доля зробила Україну і Польщу сусідами Московщини, і вони, чи хочуть, чи ні, мусять

робити з цього всі неминучі й необхідні висновки. Коли б Польща не зробила їх, чи зробила хибні, вона втратила б у великій мірі й все те, що лучить її з Україною.

— Воюю від молодих років проти Турків і Татар, — казав далі гетьман — але вважаю московську небезпеку без порівняння більшою турецькою. Проти мусульман матимемо завжди поміч цілого християнського світу, проти якого Туреччина довго не втримається, тут маємо лише дбати про те, щоб вона не знесилила нашого спротиву московській навалі. Москва ж прикриває хрестом своє хижацтво, проти якого стоїмо самі, бо ніхто нам так проти Москви, як проти Турків не допоможе. Туреччина межує з кількома державами, а через Середземне Море і з усіма прибережними потугами, з Московщиною ж межуємо лише ми й Шведи, зайняті тепер іншими справами. Щодо Туреччини, то досить ударемнювати кожний турецький похід, про оборону ж від Москви, що все втручатиметься до українсько-польських відносин, треба подбати на десятки років наперед. Облягаємо Москву не тому, що вона потрібна нам, а тому, що вона потрібна Москвинам для нападів на українські і литовські землі. Чим більше буде зруйнований цей осередок московського хижацтва, чим далі на північ і схід буде відкинена московська потуга, тим довше матиме спокій і безпеку Україна і Польща, щоб впорядкувати свої взаємні відносини без московського втручання.

— А хіба ж не знають Москвини того, що Ви говорите? — запитав королевич, — і чи наш наступ не спонукує їх до зосередження їх сил?

— Коли й не знають, то відчувають своєю істотою відвічних хижаків, — відповів гетьман. — Але на це нема ради і справи це не міняє. Вирішальними на Московщині є не ті чи інші міркування, але лише наявність більших чи менших сил. Вирояться вони у вистарчальнім числі, сунуть Москвини як сарана підбивати інших, бо самі нічого доброго творити не можуть. Будуть сидіти тихо

лише доти, доки сил для нового походу на заможніші й культурніші країни не матимуть. Отже й треба дбати лише про те, щоб вони цих сил не мали.

— Чи не витрачаємо забагато власних сил, облягавши Москву, і чи спроможемось її здобути, — висловив одверто свій сумнів Владислав.

— Марнувати власних сил не будемо в жадному випадку і не на Москві лише нам залежить. Знаю, що бояри хочуть нас тут затримати якнайдовше, сподіваючись, що вимерзнемо тут. Для того й царя свого залишили в столиці, щоб нас ним звабити. А тим часом вислано визначніших бояр стягати збройні сили до Москви з усіх міст і сел від Костроми до Казані. Чим більше війська вони стягнуть, тим краще для нас. Може зважаться раз Москвини стати проти нас в полі. Нам і п'ятикратна чисельна перевага московських мужиків не страшна. Але, щоб оточити щільно Москву з її пригородами та виголодити бояр з їх новим царем, для того не маємо ані досить війська, ані досить засобів, щоб тут зимувати. Отже будемо руйнувати й палити Москву, оскільки дощ і сніг дасть змогу, може спонукаємо цим Москвинів до більшого бою.

— Я розумію Вас і цілком годжуся з Вами, — промовив по короткій надумі Владислав, — але чи зрозуміє Вас Варшава, питання інше. В кожному разі я підтримуватиму Вас на завіршній військовій раді.

На тім розмову покінчено і співрозмовці розлучились, щоб зійтися наступного дня на раді. Прихід козацького війська під проводом славетного гетьмана дуже підніс настрій польського війська. Спільна нарада польської й української старшини відбулась у цілковитій згоді. Вироблено дальший плян облоги відповідно до порад гетьмана, досвід якого з цього погляду по здобуттю численних менших московських міст не підлягав жадному сумніву.

Окремі ділянки міста розподілено між українськими і польськими полками і розпочато облогу наново з запалом і завзяттям. Але треба було пристосовуватися до спеціальних умовин облоги московської столиці, яка не була ані фортецею, ані навіть таким укріпленим містом, які стояли на землях Речі Посполитої. Невисокі мури Кремля для гармат великої перешкоди не творили і висадити в повітря відтинок їх та зробити вилом, потрібний для того, щоб дістатися до середини, було б можна цілком добре. Але Кремль боронили широкі пригороди з покрученими вуличками між тисячами будинків. Вони були пересіяні численними „острожками“, себто малими круглими укріпленнями, що складались з земляних валів, оточених загостреними деревиною. В таких острожках залягало кілька соток Москвинів, які боронились вперто. Гарматніх стрілів така огорожа звичайно не витримувала і коли залага острожка не встигла втекти вночі, вона йшла в полон так же тупо, як і боронилась. Але за однією здобутою низкою острожків стояла звичайно готова вже друга, яку треба було здобувати наново. Для перервання получения між ними випалювали козаки будинки, але пора року не сприяла цьому. Зима надходила скорше ніж звичайно і дощі та маси снігу не давали пожежам поширюватися на сусідні будинки. Довгі ночі перебивали в значній мірі бої і сприяли цим оборонцям міста. Площа Москви з пригородами була заширока, щоб її можна було оточити щільно з усіх боків та виголудити замкнених в Кремлі бояр.

Кінні козацькі й польські відділи вартували пильно вдень і вночі, обїжджаючи місто. Часом приходило до боїв з меншими й більшими гуртами московського війська, що намагались звичайно вночі дістатися до міста та довести засоби поживи та зброю. Але назагал Москвини уникали боїв, навіть коли були в дуже переважнім числі. Переконавшись, що до міста дістатись не можна, намагались втекти, кидаючи привезені запаси і розсипаючись

у темряві осінньої ночі. Надії гетьмана спонукати Москвинів до вирішного бою біля Москви не справджувались і облога тривала далі.

У великій пригоді станули татарські загони, набуті Марком біля Коломни. Зорганізовані й кермовані ним належно, зробились вони справжнім пострахом для московських відділів, що намагались дістатися до міста ночами. Видавалось, що Татари бачать вночі як коти і чують на відстані ворога нечутного для інших. Дістаючи добичу, зібрану з полонених московських „ратних людей“, полювали на них Татари як вовки, хоч до упертих боїв без участі козаків великої охоти не виявляли. Більше вистежували та повідомляли про їх наближення Марка, до якого мали майже забобонну пошану.

Одного вечора пощастило козакам Марка оточити і по короткім кривавім бою полонити більший відділ московського війська. При одному з офіцерів знайдено поважні листи до царських воєвод у Кремлі. За кілька золотих й обіцянку уможливити йому „втечу“ подав післанець і словесні повідомлення про хід стягнення воєнних сил на півночі Московщини та по надволжанських містах. Передавши листи й повідомлення гетьманові, повернувся Марко до своєї хатини, де чекав на нього джура з вечерею при розпаленім вогні.

Була вже ніч, коли Марко, що сидів при вогні на ослоні, почув, як рипнули двері, і скочив, побачивши постать у темнім серпанку, що спинилась, вагаючись, при порозі.

— Христе!... — промовив він стиха, раніш, ніж вона відкинула серпанок з обличчя, і беручи її руки, по яких перебігало тремтіння, попровадив її до вогню. Блиск його впав на її змарніле обличчя, на яким сяяли поширені очі майже неземною красою.

Присунувши ослін для неї, Марко запитав:

— Що сталося, дитино?

— Сталось уже давно те, що мусіло статися, мабуть від першої хвилини, як я побачила тебе. Я кохаю тебе! — промовила вона повільно й твердо, дивлячись йому просто в очі.

Він не витримав її погляду, хитнувся, сів на ослін і затулив долонею очі, ніби страхаючись, що вона може побачити відзеркалення його душі на обличчі. Так минуло кілька тяжких хвилин. Не витримавши довше Христа станула на коліна перед ним і відгорнула стиха його руку від обличчя. Вона ледве пізнала його, таке воно було зоране болем. Вона похилила голову в його долоні й зайшлась плачем від жалю, який почувала до нього. Маркові здавалось, що її сльози змивають ганьбу злочину з його рук і гасять біль у його серці.

Коли забракло їй сліз, зважилась вона глянути крізь рештки їх на віях на його обличчя і спалахнула тихою радістю. Воно було знов як вирубане зі скелі, але з очей дивилась на неї глибока лагідна вдячність.

— Не лякайся, дитино, — промовив він, пестячи її волосся. — Може посилає Бог своїх янголів і до пекла людського духу, але в таких разі мусиш і ти знати, до кого прийшла... Я — Марко Проклятий!

Лагідна ясність зникла з його обличчя під новою хмарою суму і він підвівся, щоб відпровадити її, але закам'янів від несподіванки, коли вона поклала руки на його рамена і притулила голову до його плеча. Відчувши, що він не зважується торкнути її, вона відвернулася до вогню і вказала йому місце на ослоні. Запанувала тиша, в якій серце шукало шляху там, де розум його не знайшов би.

Її голос забренів до нього, як ранішня пісня з небесного простору.

— Я відчула, хто ти є, від першої зустрічі з тобою, незабутньої ночі в козацькій таборі, але не хотіла вірити цьому доти, доки не переконалась, що кохатиму в тобі

й Марка Проклятого. Я відчула жаль до твоєї самотної покути, коли ще й не бачила тебе, а слухала лише бандуриста, який співав про тебе, саме перед твоєю появою, яка вразила мене як дивний наказ Провидіння. Я уявила собі, що мені призначено врятувати тебе від прокляття. Я визволилась від мого нареченого, відчула непереможний потяг до широкого світу, до невідомих шляхів, якими ти мандруєш... Коли ти врятував мене від ножа зрадника, я відчула понад кожний сумнів, що моє життя належить тобі.

Марко заперечив це благальним рухом руки й промовив:

— Ти врятувала життя гетьманові, була готова вмерти за нього. За це ніхто й нічим не міг би тобі віддячитися.

— Я належу до тебе і не хочу нічого ховати від тебе. Я могла б причинитися мимоволі і до його смерті. Я вагалась та й не мала нагоди оповісти тобі про те, що Панченко довідався від когось про твої відвідини в мене в монастирі. Він перестрінув мене по тім, коли я йшла відвідувати ранених вояків по хатах, благав мене вернутися до нього, казав, що озолотить мене і буде тримати як королівну, бо здобуде незабаром багато грошей. Коли я відмовилась, кажучи, що його грошей не потребую, розлютився він як диявол, загрожував вбити тебе, щоб визволити мою душу від твоїх пекольних чарів. А коли я сказала, що ти вірно служиш гетьманові, втратив панування над собою і з піною на устах почав клясти гетьмана, щоб не минула його перша куля, коли він йде походом на православну Москву. Я полишила його глибоко обурена, завернувши до ближчої хати з раненими. Потім занепокоїлась дуже його погрозами, покликкала до себе джуру Іванчика, який усе готовий зробити для мене, і наказала йому стежити за Панченком. Наступного дня я довідалась, що він мав розмову з двома московськими висланцями. Я хотіла попередити тебе негайно, але по-

мітила між козаками, що мали супроводити гетьмана на полеву Службу Божу, Панченка і, передчуваючи лихо, трималась за ним... Решту знаєш ти самий...

— Не твоя в тім вина, дитино, що, втративши тебе, намагався зрадник помститися в юдин спосіб на гетьманові, чи й повернути собі тебе ціною найшляхотнішої крові. Бог післав тебе як янгола рятувати гетьмана й ти не завагалась і хвилини заслонити його власним тілом.

— Чи спромоглась би я це зробити, коли б твоя рука не відтрутила вбийника від мене?

— Лише Бог може це знати. Я ж дякую Йому, що дав Він мені змогу спокутувати якусь частину моїх злочинів, караючи мою рукою зрадника. Від того часу полегшав тягар покути, який несу, і злагідніла мука моїх споминів. Зросла в мені надія, що дійду до кінця шляху, який провадить до визволення...

— Бог милосердний! — промовила дівчина. — Я молилась до Діви Марії, щоб благословила мене на шлях з тобою і може заснула знесилена слізьми, але я бачила виразно осяяне лагідністю обличчя Божої Матері і відчула дотик Її долоні на моїй голові. Я призналась сповідникові, що кохаю великого грішника і він сказав мені, що нема такого грішника, якому Боже милосердя не дало б можности покути, що нема більшої любови до ближнього, як віддати душу свою для його врятування... І я хочу рятувати тебе, ділити з тобою і покуту за твої злочини...

Ціла її істота рвалась до нього. Він чув її поривчастий віддих на своїм обличчі. Його рамя стискало мимоволі її стан. Зникло раптом минуле, і нелюдський злочин, і великі чини покути. Він був знов юнаком і жив лише хвилиною щастя.

Зимний подих свідомости струсив несподівано ним. З благальним запитом в очах піднеслось до нього обличчя дівчини.

— Але ж, Христе... — промовив він з жахом. — Чи піднесеться рука священника благословити нас?...

— Так! — промовила вона в непереможній вірі. — Мати Божа післала мене до тебе. Ти не будеш сам нести твою покуту, я буду з тобою і далеко від тебе, і хочу, щоб ти був зі мною і в твоїй дитині...

Дивна покора і надія опанували духом Марка і він промовив:

— Хай же Бог рукою свого слуги рішає мою долю!

Христя припала до його грудей. Хвилини щастя минали.

Їх перервали далекі стріли. До дверей застукав джура. Христя загорнулась у кирею. Марко відчинив двері й довідався, що відділ Москвинів намагався пробитися до Кремля. Дав короткий наказ джурі й швидко озброївся. З тихим словом: „До побачення, завтра...“ — зникла Христя в темряві...

* * *

Рука священника піднеслась благословити Марка і Христю ділити щастя й недолю. Відбулось вінчання серед боїв, відоме лише гетьманові та свідкам із найближчих товаришів зброї. Гетьманськими дарунками були — старовинний хрест з Єрусалиму, висаджений самоцвітами для Христі, і шабля, що перебивала й залізо, для Марка.

Вогонь спалахнув і кидав проміння на обличчя Христі. Але Маркові здавалось, що це світло променіє з її буйного волосся, як ореол янгола. Вони страхались порушити словом тишу щастя, дивну в оточенні боїв, пожеж, терпіння й смерті, зачароване коло, що відокремлювало їх від світу. Велич утихи не потребує слова, що може сполошити її минулим чи майбутнім. Щастя не знає міри часу і не хоче знати нічого поза собою. Дух і тіло є одним там, де зароджується нове життя. Здійснена мрія повертає життя у мрію. Але сон вабить і найщасливіших своїми власними мріями, перемагаючи їх спротив, як і терпіння нещасливих...

В напівтемряві осіннього ранку прокинулась Хрестя і випросталась перелякано, не побачивши Марка біля себе.

— Марку!... — скрикнула вона голосом потопаючої, уздрівши, що він сидить на краю ліжка біля її ніг, затуливши обличчя руками.

Воно було як з каменя, коли він підвівся і глянув з безмежним болем на неї.

— Примари гонять мене від тебе, Христе, — промовив він. І голос його звучав до неї здалека. — Я в тобі тепер, і ти не можеш вже боронити мене від них. Я дякую Богові за нові муки, бо вони будуть злучені завжди з солодким спомином про тебе. Ти злучила мене наново з світом, дала мені нові сили протівитися пеклу...

Вона кинулась у розпуці до нього й охопивши його раменами протівилась цілим своїм еством злій силі, що відривала його від неї, але намагалась даремно здобути його наново. Він пестив її як найдорожчу понад усе дитину, але лише як дитину. Вона тремтіла від болю, завданого раптово втратою коханого і відрухового обурення на жорстоку долю.

Але це була доля, яку вона сама визначила для себе, і від якої він намагався даремно її оборонити. Сльози не приходили улекшити її біль, з нього родилась свідомість неминучости, її очі блищали екстазом розпуки.

— Ця ніч була моїм життям, — промовила вона. — Я горда з моєї муки, з того, що поділяю твоє призначення. Я матиму дитину від тебе і житиму в ній разом з тобою. Вона нестиме також покуту, але не знатиме вини батька, як і інші, що покутують злочини батьків своїх і чужих. Знай, що буду я в душі з тобою і в житті з дитиною.

— Хай Бог буде мені свідком, що вважав я шлюбне благословення знаком мого визволення, а тебе янголом, що його принесла. Я гадав, що зможу вже кінчити своє життя з тобою. Але ти мені принесла лише нову силу і надію... — промовив Марко, цілуючи майже побожно її руки.

— Перед Богом я буду до кінця моїх днів твоєю дружиною, але не заваджатиму тобі на твоїм дальшій шляху великих чинів покути. Я вертаюсь до батька і буду гідна твого й мого призначення!

Марко припав ще раз до її долонь і, взявши зброю, вийшов з хати.

* * *

Бої за здобуття Кремля робились усе більш запеклими. Захоплені героїським прикладом козаків, перемогали й Поляки втому довгої облоги, бились вперто, відважно й справно, заганяючи все глибші клини то в один, то в другий бік персня московської оборони. Дим пожеж затемнював похмуре світло все коротших осінніх днів, і червоні заграви пожеж відбивались тьмяним блиском на хрестах кремлівських церков ночами. Але й усе численніші московські загони насувались із ріжних боків намагаючись пробитися до обложених та їх підтримати.

Марко не знав спокою ні вдень, ні вночі, був завжди попереду в шалу найзапекліших боїв, як дух нищення й руїни, наганяючи забобонний страх і на тупих, важких у впертій обороні московських вояків. Переконавшись, що початковий польський плян здобути Москву, виголдивши залогу, веде надто повільно до мети і ризикує бути ударемненим, вирішив він за згодою гетьмана пробити до Кремля ширший прохід Смоленським шляхом та допровадити до вирішного бою під самими мурами Кремля. Москвини помітили вчасно небезпеку його пляну і зігнали сюди масу ратних людей, будуючи поспішно численні острожки навколо загрозливого клину. Стримати козаків захоплених шалом Марка вони не змоглись. Безпосереднім наслідком цього було те, що відділи московської залогі, які знаходились у південній луці ріки Москви, в куті між Смоленським і Серпуховським шляхами були відтяти від Кремля й розпорошені.

З гарячковим поспіхом відбувалося приготування до здобуття мурів Кремля. День і ніч скрипіли пили й сту-

кали сокири, збиваючи міцні, широкі драбини, якими могли б дістатися на верх мурів кілька тузинів вояків одночасно, помости, якими можна було б передістатися через рови, рухомі заборолы, що мали боронити вояків від стрілів та гарячої смоли з мурів, приладдя до підкопання мурів та виломання в них отворів вибухами. Перегрупувалися українські й польські сили, розподіляючи між частинами, що мали здобувати Кремль, та тими, що мали боронити їх від нападів московського війська, що намагалось би ударемнити наступ на Кремль з-зовні.

Гетьман був смутний і занепокоєний, наглив своїх козаків до поспіху. Мав для того дуже достатні причини, дістаючи приватні відомості з Варшави. Нещасливі висліді боїв під Цецорою викликали оправдані побоювання, що Туреччина буде намагатися розвинути свій початковий успіх та продовжувати в ближчій часі наступ на південні землі Речі Посполитої. Гетьман знав, що провадити війну проти Московщини і Туреччини одночасно Польща не була в стані. Отже й бачив він, що бої навколо Кремля були трагічними перегонами між успішним закінченням поточного відтинку війни проти Московщини та початком нової польсько-турецької війни.

Але історична доля України показала знов мачуху для неї. Турецька хмара на півдні зростала швидко і примушувала Варшаву приспішити приготування до нової війни. Коли для гетьмана був лист з Варшави, що наказував припинити облогу Москви, тільки очікуваним ударом по його протимосковських плянах, то для українських і самих польських вояків був він гіркою несподіванкою, що викликала відрухове обурення. По тяжких походах і численних боях з Москвинами, до яких вони чули лють і погорду за їх неліцарський спосіб битися, перед перемогою, яка їм видавалась близькою, їх позбавлялося нагороди, якою для них мало бути здобуття Москви, зі скарбами, які уявлялись за мурами Кремля не лише татарським помічним загонам Марка.

На нараді панувало також огірчення й обурення, не на сойм і уряд, рішення яких було, очевидно, продиктовано зимним розумом, а на нещасливу долю, що не давала війську завершити перемогою похід, який коштував значних жертв, сил і засобів. Вояцький дух обурювався проти державного резону.

Завдання королевича, титул якого спонукував його забрати перше слово, не було легке, хоч і плян дальшої акції уклав він уже на короткій приватній нараді з гетьманом. Здобути Москву останнім коротким ударом перед відходом було, очевидно, неможливо, бо Москвини, для яких турецька загроза, що нависла над Польщею, була також відома, уникали далі кожного вирішного бою. А з другого боку не було тим часом мови про те, щоб полишити остаточно цілий похід. Не було про це й згадки у листі, що прийшов з Варшави. Наказувалось лише припинити саму облогу Москви та відійти на відповідні позиції, на яких можна було б перебути зиму, а досить вичерпаним воякам дати можливість відпочинку, ждучи на розвиток подій на півдні, де наближення зими виключало також безпосередню можливість більших боїв.

Конечність перервати облогу мусів визнати й гетьман у своїй промові, відповідаючи королевичу. Отже і в промовах українських і польських старшин ішло не про те, що робити, бо про це не було вже сумніву, а як зробити те, що було вирішено. Припинити облогу не значить припинити війну, потішав гетьман старшин. Лишатися під Москвою нема чого, та й вижити більше військо протягом зими в спустошеній країні було б тяжко. А що осягнено досі, придасться на майбутнє. Вирішено, що польське військо одійде до Троїцько-Сергієвської Лаври, мури якої забезпечували військо від несподіваних нападів московських загонів, а козацькі полки, виконавши менші воєнні завдання, мають вертатися на Україну.

Похмурого ранку в кінці жовтня під низькими хмарами, з яких падав тяжкий мокрий сніг на згарища і руїни

Москви, відходили українські й польські полки різними шляхами, але злучені фатальною konieczністю боронитися спільно проти московського напасництва на північному сході та проти турецьких нападів на півдні.

Прямуючи з військом на південний захід до Києва вислав гетьман кілька полків на Серпухов і Калугу, залоги яких не чекали цього нападу козаків, святкуючи втримання Москви. Козаки здобули ці міста одним могутнім налетом і, розігнавши залоги, зруйнували укріплення. Спустошивши особливо Калугу, яка боронилась уперто при переході козаків на Москву, завернули ці полки на Білорусь та приєднались до головних козацьких сил, що посувались на Десну.

В Новгороді Сіверським, визволенім від московського панування походом на Москву, наспіло до нього повідомлення про польсько-московські пересправи про завішення зброї. Воно вразило його тяжко й глибоко. Він був справді твердо переконаний, що ніякі мирні взаємини поміж Москвою і Польщею, землі якої лежали на шляху московської експанзії на захід, неможливі. Знав, що й Поляки й Москвини розуміли належно вартість пересправ про перемир'я, не чекаючи від нього чогось більшого ніж короткої перерви в безупинних війнах. Але він не ховав перед собою й того, що й така перерва може бути небезпечною, а навіть мати фатальні наслідки передусім для самої Польщі, без якої Україна навіть правної можливості провадити війну проти Московщини не мала. Гетьман уважав перерву у війні проти Московщини тим більш фатальною, що вона збільшувала авторитет нововибраного царя та скупченої навколо нього боярської олігархії і давала московській верхівці перемогти державну „розруху“ та розпочати наново напасницькі походи на сусідів і підступні втручання до їх внутрішніх справ.

По одержанню лиховісного листа замкнувся гетьман, наказавши сторожі не пускати нікого до нього. Міряв

кроками кімнату як лев у клітці. Не шукав ані порад, ані потіхи своїх полковників, мусів перемогти сам свою безмежну муку вояка, позбавленого можливості чину, змоги відповісти могутніми ударами на удар долі. Відчув він більш болюче ніж колись залежність України від Варшави, неможливість доконати те, чого вимагала її національна потреба та історична конечність. Він мусів перемогти свою тимчасову безпорадність, заховати її перед козаками, які були призвичаєні мати від нього лише ясні і непохитні рішення, були завжди справді готові йти за ним в огонь і в воду. Чув на своїх плечах тягар відповідальности, який розчавив би кожного, що не мав би ясности політичного зору і непохитної віри в те, що Бог провадить його шляхом, яким прямував він неухильно в своїх великих змаганнях.

Минали години титанічної боротьби з самим собою, суду над самим собою. Благав Бога просвітити його розум, шукав найменшого сумніву у своїй душі, відповідав на запити свого сумління, як Богові на Страшнім Суді. Шукав шляху й рішення з відвагою й упертістю, які відзначали його і в бою. Сів при столі і, примкнувши повіки, опер скрані на долоні. Полинув його дух туди, де важилося рішення про дальшу війну проти Московщини, а й може і про долю України. Як живий станув у його уяві за примкнутими повіками королевич Владислав, перелетіло блискавичним письмом у його пам'яті все, що він промовляв до нього і що знаходило в нім згоду й зрозуміння.

Гетьман відкрив очі, випростався, простягнув руку по перо й почав писати, майже не спиняючись.

„Ваша Королівська Милосте“, — писав гетьман, — „закликаю Вас усім, що є святим для Вас, лицарською гідністю і памятю славетного Стефана Баторія, противтесь цілою силою перемирю і не випроваджуйте війська з меж Московщини. Не полишайте здобутого кровю і життям тисячів шляхетних вояків. Не вірте приречен-

ням Москви, бо іншою вона ніколи не буде, хижак залишиться завжди хижаком, цар посылатиме завжди своїх холопів по добич на сусідні землі, бо до чогось іншого московська орда нездібна.

Коли питає Найясніший Король моєї ради, як боронити край від Турків і Татар, хай послухає моєї ради і щодо Москви. Коли боронимося разом проти Туреччини, мусимо триматися спільно і проти Московщини. Коли сьогодні Польщі видасться Туреччина грізнішою, то завтра може бути грізнішою Московщина й Польщі, й Україні. За тим, що є сьогодні, не можна забувати того, що буде завтра.

Не хотів я для себе ніколи ані гідностей, ані маєтків, коли вертався з побідних походів на Туреччину, коли боронив не лише Україну, а й Польщу, і цілий християнський світ. Не для себе прошу й тепер, не допустити до перемиря з Московщиною. Москва поважає лише силу, лише вістря меча може бути межею з нею.

Майте до мене віру в державній справі, як мали її завжди у військових справах. Згадайте, що бились ми разом проти Москвинів, отже не годиться доконувати перемиря з ними, не запитавшись моєї і мого війська ради. Я ж своєї згоди на перемиря з Москвою дати не можу; не можу перебрати на себе відповідальности за нерозважний чин перед моїм народом, його славетною минувшиною і його майбутністю.

Я не вагався ані хвилини зібрати найкращі козацькі полки, коли мене покликано до походу на Московщину, і не спинив би його, не здобувши Москви, як не вагався виступити і проти турецьких напасників. Але збройні чини мусять іти впарі з мудрими рішеннями державного розуму. Козаки завжди готові до бою, але й мусять знати, за що б'ються, мусять мати певність, що їх смерть несе краще життя їх дітям.

Знаю, що останнє рішення залежить від короля і сойму, отже прошу принаймні затягати пересправи

можливо довше, щоб я мав час переконати короля і його дорадників не виносити фатального рішення. Прошу Вас, і благаю, пам'ятаючи наші спільні збройні чини, обстоювати перед королем і соймом продовження війни проти Московщини“.

Підписавши лист твердою рукою, гукнув гетьман на джуру і наказав покликати писаря. Потім закликав гетьман старшин до себе. Вже, глянувши на нього, пізнали вони, що сталась якась лиха, може фатальна, подія, але, маючи його перед собою, не страхались нічого. Їх злі передчуття були оправдані. Гетьман повідомив коротко старшин про загрозу перемиря з Московією і перечитав їм свій лист до королевича Владислава.

Коли він кінчив, запанувала могильна тиша. Її перервав найстарший віком миргородський полковник Книш, кажучи:

— Слушно написав ти, ясновельможний гетьмане. Бачили ми всі в поході, що є Москва і чого від неї можна чекати. Почала добре Варшава, та не має витривалости, щоб добре кінчити. Будуть ще Ляхи каятися, коли тебе не послухають, та нам від того легше не буде. За гріхи наші мабуть не дав нам Бог кращих спільників у московській війні. Москві нечиста сила помагає. Король шведський воює проти католиків, а Москвинам Турки помагають, готуючи похід на Поділля. Та вкінці правда й воля переможуть. Стоїмо при тобі, батьку, хто витримає до кінця, буде врятований.

По Книшеві не забрав ніхто слова. Подякувавши старшинам за мужню одностайність, з якою вони зустріли нещасливу вістку, дав гетьман кілька заряджень у справі повороту до Києва і попрощав полковників.

— Доручаю тобі лист до королевича, — казав гетьман Маркові, — бо знаю твою швидкість, відвагу і розважність. Знаєш мої думки краще ніж хто інший, знаєш зміст листа. Передай його королевичу особисто, вплинь на нього, як впливаєш часом на людей чародійно. Знаю,

що він підтримуватиме нашу справу і мої пляни, хоч і не маю великої надії, що зможе переважити в соймі шляхту, перелякану турецькою потугою.

— Виїжджаю негайно з моїми козаками! — відповів Марко. В його погляді відчитав гетьман, яку безмежну відданість мав Марко для нього і святої справи боротьби проти Москви, тому відповів йому лише потиском руки. Не виявив словом і Марко, який був би він щасливий, коли б міг привезти добрі вісті своєму гетьманові.

Марко з шістьма козаками неслись як примари на північ до Смоленська, то скрізь мрячну білість снігової, то мерзлими багнами між смереками в місячній світлі, то будячи луну стукотом підков на шляху між засніженими сільськими хатами у сні. Чвалали найкоротшим шляхом, міняючи коней у військових станицях на Україні і Литві, не спиняючись майже ніде. Але в Рославлі не знайшлось впочилих коней і козакам довелось завернути до корчми, щоб дати коням відпочити кілька годин у стайні.

В корчмі було людно й гамірно. Було кілька дідичів, що полагоджували свої справи в місті, кількох мандрівних купців, гурток вояків, що пили, співали і тулили до себе жінок, яких не бракує ніколи там, де вояки поспішають позбутися грошей зароблених війною. Корчмар із служницями увихався поміж столами, розносячи наїдки і питво.

Гаряча їжа, мед і втома безсонних ночей не лишились без впливу на козаків Марка. Дехто з них задрімав, похилвшись на лавці, інші розмовляли, перемагаючи сон жартами. Марко був замислений, але чуйний, як завжди, коли мав виконати поважне доручення.

Розчинились знов двері знадвору і з зимової пари вступив до хати високий, худорлявий шляхтич, коштовний одяг і золочена зброя якого свідчили про його високий стан, у супроводі кількох польських вояків. Корчмар приступив поспішно до новоприбулих і

явами пошани. Швидко було поставлено окремий стіл для шляхетних гостей недалеко від того, при яким сиділи козаки, і подано кухоль з медом та чарки.

Дивний неспокій викликала в Марка привяність цього шляхтича, що сидів кілька кроків при столі проти нього, розмовляючи з іншими й не забуваючи меду. Йому видавалось, що він прочував його прихід, та що шляхтич прийшов, шукаючи зустрічі з ним. Він був певний, що не зустрічав ніколи цього пана з гострим поглядом хижого птаха під насупленими бровами, що творили міст над очима, а разом з тим щось вязало його з ним. Він, що завжди панував над собою і в хвилини найбільшої небезпеки, не знав раптом, чи перебуває він у межах дійсності, чи у владі сонних привидів його тяжкої покути.

В світлі воскової свічки блиснули очі невідомого спрямовані на Марка. Йому видавалось, що блиск їх стлумив світло свічки, утворив ясний шлях у темряві ночі, який потяг його непереможною силою потоку. Йому видавалось, що він виступив із самого себе, зваблений невідомою силою в далечінь. Але й він самий прямував сам слідом за собою. Був подвійним в одному. Линув вперед, не знаючи, чи він минає світ, чи світ минає повз нього. Час зник у ньому, як і простір навколо нього. Чув у собі небувалі сили, але не знав, чи панує над ними.

Рух спинився раптом, як і розпочався. Ясність мінливих барв навколо нього була музикою, і звуки плили хвилями світла. Чув в собі сили спроможні охопити всі втіхи світу.

Мав у собі потужність володаря світу, бачив вільні шляхи і відчинені двері до скарбів, гідностей, слави, чув зимну погорду до тих, що мали йому служити, не відрізняв би добра від лиха, мав би ночі вільні від покути, але повні насолоди...

Але той, що прийшов разом із ним і був десь у глибині його, піднісся й запитав:

— А що ж далі?

І це питання стануло велетнем перед ним, загрожуючи перемогти його потужність, стлумити втіху, згасити світло.

Регіт демона, що покотився як луна грому по скелях, відповів на це запитання.

— Ти не хочеш втіхи поза часом і простором, ти не хочеш влади погорди, ти хочеш знати, що буде далі — отже дивись.

Блискавки розірвали навісу хмар і, як з верхівя гір, побачив Марко події, що розгортались на Україні.

Грізно сунули на Україну нечисленні лави турецької потуги, люто вдарили на українське і польське військо. Марко затремтів перед цим видовищем запеклого бою, був з тими, що рвались нестримно скрізь ворожі лави вперед під проводом славетного гетьмана. Жах проїняв морозом його серце. Гетьман упав.

Хмари десятків років перейшли над Україною, відкрили нове боєвище. Бої відбувалися між тими, що відбивали разом турецьку навалу, між Поляками й Українцями.

Глузливий регіт демона розлягся луною над понурим видовищем цих боїв...

— Це ж польська подяка за Москву, за Хотин, за смерть великого гетьмана!...

— Що ж далі? — відповів йому крик лютого бою.

— Що далі? Дивись!

Сціпив Марко зуби й п'ястуки, готовий вирвати з люті власне серце від нестерпного болю в нім. Він побачив переяславську ганьбу...

Він побачив руїну України, героїв руїни, великих гетьманів, що підносились високо понад підлоту, політичну тупість, байдужість і пожадливість, плекані висланцями Москви, поривали з собою тисячі кращих до великих чинів, падали, неспроможні піднести до рівня кращих сотки тисяч гірших, пігмеїв. Лишались вогняними

стовпами духа, дороговказами на шляху до волі. Бачив тятар вікової неволі над Україною, праці каналаські, кріпацькі, упідлення верхівки, кам'янування пророків.

— Що ж далі? — питала нестерпна мука його духа. — Що далі?

Спасенний буревій із заходу, що струсив Україною, зрушив найглибші глибини її відвічного живла, виніс із них нового велетня на поверхню національного життя, а з ним лави героїв, відомих і невідомих. Минали роки титанічної боротьби, не принісши перемоги. Мільйони трупів вкрили лани закутої знову в кайдани України. Лютий голод прийшов із Московщини. Мати пожирала власну дитину... і глузливий регіт демона гнав Марка на край божевілья.

— Що ж далі? — гукнув він із безодні розпуки.

Вогонь з неба, люди під землею, що ховались від нього, але бою не припиняли. Знов жнива смерти на Україні. Знов піднеслися із глибини нації нові лави героїв, викликані мільйонами тих, що зійшли з лиця землі.

— Що ж далі?...

Тяжка хмара нового буревію вставала над Україною і цілою землею. Смерть чи життя несе вона? Блискавки перетинали її. З їх переплетених знаків перечитав Марко: „З смерти героїв родиться нація“.

Хмара проковтнула регіт демона. Пролунав крик дитини...

Марко відкрив очі, вертаючись до сучасності. Мати заспокоювала дитину, перелякану вогнем в очах переїжджого пана. Він приступив до Марка, простягаючи йому келих з напоєм і запрошуючи випити за щасливу подорож. Їх очі стрінулись.

— Я не маю звички пити в дорозі, — відповів Марко.

Гнівом спалахнуло обличчя невідомого. Забренив на підлозі розбитий кришталь.

— Ми ще зустрінемося! — промовив він до Марка.

— Так, я знаю це! — відповів той.

Шляхтич вийшов з корчми в супроводі своїх вояків.

Незабаром вирушив і Марко з козаками. Вони їхали не довго. В лісі, що починався майже безпосередньо за містом, кинувся сполоханий кінь Марка вбік. З-поза низьких ялиць вискочив загін, перегороджуючи шлях козакам.

— Лист або життя! — гукнув шляхтич, що пропонував недавно Маркові випити разом з ним.

— Хіба з життям! — засміявся гірко Марко, вихоплюючи в свою чергу шаблю подаровану йому гетьманом. Зударились коні їздців, вкопавшись підковами в сніг. Закрутились шаблі в сяєві місяця. Марко зрушив коня, щоб обскочити противника праворуч. Але кінь того відскочив. Знов розігнались противники, знов ударились. Замиготіли шаблі над головами, викресуючи іскри ударами. Лютий двобій тривав між противниками, що видавались рівними. І відчув Марко, що сила його противника походить не стільки від руки, як від зловісного зору запалих під наїженими бровами очей, якими він намагався його опанувати. Проблиском думки, швидчим лету шаблі, пригадав слова полковника Книша: „Москві нечиста сила служить“. Зрозумів, кому був потрібний лист, посвідчення шляхетности українського духа перед віками, втрата якого губила й його самого безповоротно. Святий гнів підніс його дух проти злохо духа противника, зламав його диявольський чар, потроїв сили. Все швидче сипались удари Марка, який помітив, що непевністю заблимав огонь в очах його противника. Випроставшись понад голову коня зловив він вістря його шаблі, примушуючи до найшвидчих порушень, раптовим скісним ударом вибив він зброю з його рук, яка впала в гущавину ялиць. З прокльоном безсилої люті дав знак шляхтич своїм воjakам звільнити шлях козакам.

Наступного дня причвалали вони на конях, що бігли з останніх сил, до Смоленська. В місті панував неспокій-

ний рух. Вулицями переходили збройні польські відділи, вешталось багато вояків, які не знали, що з собою робити. Була неділя. На ринку було людно й гамірно. Стояли купи селянських возів, між якими увихались Жиди, завжди готові заробити і в часі війни і по ній.

Марко з козаками подався просто до постю королевича. Зголосившись у старій фортеці, що була осідком проводу польського війська, заявив коротко, що має передати лист від гетьмана королевичу особисто, і за кілька хвилин стояв перед ним, передаючи лист і переказуючи привітання гетьмана.

Королевич був очевидно смутний і схвильований, намагався заховати свою ніяковість під надто ввічливою гостинністю. Наказав принести меду, ледве торкнувся чарки, запрошуючи Марка покріпитися по довгій їзді. запитав, як ведеться гетьманові, і відкрив поривчасто його листа. Він забув про приязність Марка, який бачив, як лист викарбував раптом глибокі зморщкі на його чолі, міняв барву обличчя, викликав тремтіння уст мимовільним бажанням відповісти негайно.

Кінчивши читати, примкнув повіки і похилив чоло на правицю. По хвилині глянув просто на Марка, який побачив в його очах глибокий смуток і намагався перемогти безпорадність.

— Ви знаєте зміст листа, — промовив він, — він вразив мене глибоко, ствердивши мої найгірші побоювання. Я годжусь цілком з гетьманом. Його думки є моїми, але мушу сказати одверто, що в справі завішення зброї з Москвою не знаходжу цілковитого підтримання навіть між деякими старшинами війська, на чолі якого стою. Шляхта боїться за свої маєтки на Поділля, тому улесливі московські наказні дяки і привабливі приречення Кремля знаходять віру і прихильне ставлення у Варшаві. Москва знає, що Туреччина готує великий похід проти Польщі. А й сучасні пересправи з Москвою не полишають властиво найменшого сумніву щодо того, що „благо-

честивіший“ Міхаїл Федорович погонить на нас всі орди своїх холопів, коли ми потребуватимемо всіх сил для оборони християнського світу від Турків. Ми знаємо московську підступність із досвіду п'яти років війни проти неї. Знаємо, як Москва вміє сварити своїх сусідів. Бояри пропонували московський трон трьом державам одночасно. Але не всі мають наш досвід у Варшаві, де є король, є сойм і потужні магнати в нім і поза ним.

— Коли в Варшаві може мати впливи московське підкупство, — завважив гірко Марко, — то що ж мав би казати гетьман і українська старшина, коли Москва насилає стало на Україну хмару своїх емісарів, які підбурюють нарід проти католицької Польщі й української греко-католицької Церкви, покликаючись на спільність православної віри.

— Годжусь цілком з гетьманом, — промовив королевич, — що лише зброя може тримати Москвинів в їх межах. Відповім гетьманові негайно, обіцяючи, що зроблю все, що зможу, щоб переконати короля і сойм не підписувати перемир'я і не випроваджувати війська з меж Московщини.

— Вам буде належати вдячність України і Польщі та слава в пам'яті обох народів, — промовив урочисто Марко. — Не хочу бути віщуном лиха, — казав він далі, дивлячись просто в очі співрозмовцеві, — але кожний нарід доходить на своїм історичнім шляху до роздоріжжя і стає перед конечністю визначити собі шлях, яким має прямувати далі. І з визначеного шляху він назад, ані в бік звернути не може. До такого роздоріжжя дійшли тепер і Польща й Україна, ідучи дотепер спільним шляхом самооборони проти Московщини. Кожне відхилення одної з них від цього шляху було б зрадою, dokonаною на другій, великим історичнім злочином, який ударемнював би виконання великого історичного призначення оборони Божого закону і християнського світу, zagrożених злим живлом Москви. Україна і Польща не мають вибору;

вони мусять або йти разом проти Москви, або ж одна проти одної наслідком зради історичному призначенню, що створювало б ворожнечу між ними. Вона промостила б шлях для отруйних впливів Москви і в Польщі, і в Україні, які підбили б одну по другій під кормигу диявола. Перемиря може бути само собою менш чи більш шкідливим і небезпечним, але воно може бути фатальним дороговказом, першим кроком у напрямі до безодні...

Королевич зблід, на його обличчі відбився жах. Він підніс руку до очей, ніби хотів закрити їх перед страшним видовищем. Марко переконався, що королевич пізнав у його очах більше ніж він міг йому сказати.

З виявом приязної пошани попрощався королевич з Марком, обіцяючи найскоршу відповідь.

Наступного дня перебрав її Марко від королевича на окремій прийнятті в прivityності кількох польських достойників.

Гетьман дістав цю відповідь уже в Києві. В короткім часі по тім надійшло зловісне повідомлення про фатальне підписання перемиря між Польщею і Московщиною в Деуліні.

Факт цей став дуже важким ударом для гетьмана. Його кріпила лише непохитна віра в Бога і велике призначення України в боротьбі проти Московщини. По безсонній ночі, перебутий у глибокім замисленні, подався він ранком до церкви, висповідався і промовив у молитві: „Ти бачиш, Боже, що зробив я все, що міг, щоб не допустити до перервання боротьби проти лиха й сил диявола на землі!“

Міг він твердо промовити й на зборах старшин, духовних і світських достойників:

— Бог мені свідком, що зробив я все від мене залежне, щоб не припиняти війни проти Московщини, але намагався допровадити її до переможного кінця!

Але небагато навіть з української верхівки мали до-

сить політичної далекозорости, щоб розуміти в цілім обсязі значіння війни проти Московщини та фатальности перемир'я.

Кияни стрінули тріумфально гетьмана, що здобув низку укріплених московських міст та визволив північну Чернигівщину від московського панування.

Збільшив похід на Москву і повагу польського уряду до гетьмана та його значіння в Варшаві. І гетьман використав його, щоб впорядкувати, оскільки було можна, польсько-українські взаємини, а зокрема, правно-політичне становище козацького війська. В 1619 р. дійшло до польсько-української угоди, ствердженої і соймом, після якої польський уряд мав виплачувати на утримання козацького війська 40.000 золотих річно, і признавав гетьману поважні права в самоуправі України.

Тим часом над Польщею й Україною лягла грізна хмара війни з Туреччиною. Вона відбувалась вже фактично від осені 1618 р., відколи турецько-татарські загони нападали безупинно з Румунії на Поділля. Вирішний бій під Цецорою випав фатально для Польщі, військо якої під проводом Жолкевського було майже знищене.

Повідомлення, які приходили з Криму й Румунії, не полишали найменшого сумніву про те, що падишах стягав дуже поважні сили для наступу на Ляхістан.

Як звичайно в біді, звернувся польський уряд за поміччю до гетьмана. Його запрошено до Варшави для нарад з королем і соймом. Приймаючи у себе гетьмана, зазначив король урочисто:

— Я посилаю з військом мого сина, поручаю його тобі!...

Гетьман відповів на це:

— Щиро дякую за високе королівське довіря. Сподіваюсь, що я набув його гідно, воюючи разом з королевичем проти Москви. Не ухилявся я ніколи боронити наші землі й християнський світ проти Туреччини. Вірю,

що здобудемо перемогу і цього разу, і не проситиму від Вашої королівської милости іншої нагороди, як продовження війни проти Москви.

— Прирікаю тобі зробити все, що можу, щоб забезпечити Україну й Литву від московських зазіхань, — відповів король, простягаючи руку гетьманові.

Зібравши 40.000 найкращого козацького війська прийшов гетьман у серпні 1621 р. до Хотина, де вже від кількох тижнів стояло польське військо Ходкевича в оборонних боях проти переважаючих турецьких сил. Перевага їх була така, що її далеко не вирівнювали й полки Сагайдачного. Тим більше було треба заховати перед Турками чисельну неvistарчальність польсько-українських сил рішучими діями. Але на них польський провід не зважувався, полишаючи ініціативу самим козакам.

І гетьман перебрав її. Несподіваним могутнім ударом проломило козацьке військо турецькі шерехи біля Хотина і дісталось до головного турецького табору, викликаючи там переполох і замішання в цілій турецькій армії. Гетьман жадав від польського проводу негайного загального наступу на турецьку армію, щоб використати місцеву поразку, завдану Туркам козаками. Але польський провід завагався зробити загальний наступ на турецький табор, щоб підтримати козаків. Загроженої небезпекою бути відтятими від Хотина переважними турецькими силами, коли Турки зорієнтувались, що козацьке військо було порівнюючи невелике, мусіли козаки відійти на свої вихідні позиції.

Але цей відважний напад козаків на турецький табор спонукав Турків прискорити вирішний бій. Слідкуючи пильно за турецькими приготуваннями, міг гетьман заступити неvistарчальну чисельність польсько-українських сил зміцненням їх позицій опертих на укріплений Хотин. Використовуючи цілий свій багаторічний досвід у війнах проти Турків, кермував гетьман боєм відважно й розсудливо, впроваджував самий козацькі полки до

бою, підносячи їх відвагу власним прикладом до нестями. Бачив усе і був усюди, спрямовуючи й польські сили після власного пляну бою.

Захоплений боєм не дбав про себе й не стерігся, покладаючись на волю Божу. Може й не чув менших ран протягом бою, а в кожному разі крився з ними, щоб не хвилювати козаків. Найтяжчу рану дістав, коли перемогу вже забезпечено.

Хотинський бій був найбільшим, але й останнім збройним чином великого гетьмана. Не міг вже взяти участі ані в переслідуванні решток величезної турецької армії, що мала завдати вирішний удар польській потузі, спустошивши українські землі, ані в бучнім кількадедним святкуванні перемоги, урядженім королевичем Владиславом.

Король і королевич не жалували відзнак і нагород гетьманові й його війську. Король прислав йому свою корогув, дорогоцінну булаву та 400.000 золотих для козацького війська. У листі до гетьмана висловлював йому король свою подяку, а зокрема писав: „Ми готові дати Вам вдсятеро більше того, що мали Ви від нашого попередника Стефана Баторія, і не відмовимо Вам того, чого Ви собі забажаєте...“

Про Баторія згадував король, маючи на увазі його потужні походи на Московщину та пляни гетьмана знищити потужність московського загарбництва по перемозі над Туреччиною.

Але Московщині помагала справді нечиста сила. Великим нещастям України була передчасна втрата її великого гетьмана. Його рани не гоїлись. Зусилля лікаря, присланого королем до Києва, були даремні. Передчуваючи наближення смерті, гетьман розіслав великі дарунки церквам, а зокрема значні засоби на будову Київського Богоявленського монастиря та 1.500 червінців на Львівське Братство — і вступив до Київського Братського монастиря.

Тут відвідав Марко гетьмана, що його не бачив від хотинського бою, виконуючи його доручення на Запоріжжі. Безмірний жаль охопив його і нестерпний біль пройняв його серце, коли він побачив могутнього вояка, під проводом якого був він у численних боях, нездібним піднятися з чернечого ложа. Недавно ще міцна рука, що так вправно орудувала шаблею і спрямовувала гордим знаком козацькі полки на ворога, звисала немічно з краю ліжка. Переможений болем похилився Марко до руки гетьмана і притис її до уст.

— Ще завчасно цілувати мені руку, — промовив гетьман, спрямовуючи на Марка вірлині очі, в гордій ясності яких горіла сила духа, якої не могло стлумити й наближення смерти.

— Я й не хочу, щоб ти бачив мене мертвим, — промовив твердим голосом гетьман. — Я хочу бути завжди живим у твоїй уяві, щоб живим був мій заповіт у тобї й інших, що прямуватимуть далі шляхом, яким я сподівався допровадити Україну до здійснення її великого призначення. Молодим був я в Дрезні, Парижі й у Святого Отця в Римі. Я пізнав, що наша духова батьківщина є в злуці з заходом, від якого нас Польща відгороджує, а Московщина намагається одірвати остаточно, зазіхаючи на скарби нашої землі для свого дикунства. Моїм заповітом для мого народу є боротьба проти Московщини аж до переможного кінця, аж до відкинення Москвинів до їх природних меж. Кожний ворог Москви буде нашим співником, і кожний її співник нашим ворогом, бо з московського живла повстає лише лихо, лише зловтіха для сатани...

— Диявол поміг Москві, спрямувавши удари зброї невірних на мене, але він не є в стані вбити мого духа, що житиме в душі українських героїв...

— Мій заповіт є моїм останнім гетьманським наказом для тебе! Прямуй боєвим шляхом, яким ми пряму-

вали з тобою разом! Знай, що наша Правда переможе московське лихо. Іди, і хай Божа сила тобі допомагає...

Найвищим зусиллям свого духа прийняв Марко до себе земний образ свого гетьмана. Відчув, що разом із стиском його руки і пращальним поглядом його очей вступила до нього. Поніс її по Україні, всюди, де відбувалась боротьба за її волю.

Дня десятого квітня тисяча шістьсот двадцять другого року зазнала Україна своєї найбільшої втрати: втратила вона свого великого гетьмана...

* * *

Від Карпатів до Альп пробивався відділ сотника Сокола. Зі сходу прямувала на південний захід частинка тієї незламної української сили, що провадила з перервами, але невпинно героїську збройну боротьбу триста років проти царської Московщини і тридцять років проти большевицьких наступників царя в Кремлі. Прямувала на злуку з тими силами, до яких належала і від яких походила, зі збройними силами тієї християнської культури, яка поширилась від берегів Середземного моря на цілий світ. Вона була й залишилась їх духовою батьківщиною, яку треба тепер боронити від наступу московського хижацтва. Протягом трьох років по другій світовій війні дійшли керманічі західних сил до пізнання правди про диявольську суть цього хижацтва та його небезпеку для цілого культурного людства, правди, яку знали Українці від чотирьох соток років.

Посвідчення цієї вікової правди ніс на захід і відділ сотника Сокола. Вона мала б бути одним із тих міцних органічних звязків, які мали б злучити боротьбу українських повстанців за визволення України від Москви, як частину з цілістю, з боротьбою цілого культурного світу проти неї, на чолі якої станула велика американська держава.

Вага дорученого їм завдання давала Соколові та його воякам те титанічне напруження всіх духових і фізичних сил, які були потрібні, щоб бути в стані на протязі соток кілометрів пробиватися крізь країни окуповані підступними й жорстокими ордами Москви, озброєними всіми здобутками воєнно-поліційної техніки.

Властива збройна сила відділу складалась з небагато більше ніж сотні вояків. Але вони мали випровадити з меж московської окупації до вільного світу більш ніж стільки ж ранених, нездібних уже до бою та хворих, головно на легені, і кілька жінок. Коли ж московський загін чи місцева поліція, під примусом комуністичних сил Москви, намагались перетяти шлях відділу Сокола та знищити його, то боронились всі без винятку, й ті, що могли стріляти лише одною рукою, й ті, що могли рухатися лише з допомогою інших. Хто не міг врятуватися, завдавав собі смерть. Інші розходились малими групами, щоб зійтися в умовленім місці вночі й пробиватися далі. По кожній такій зустрічі з ворогами, якої не давалось оминати й при найбільших зусиллях і обережності, відділ зменшувався, але зростала геройська витривалість інших та бажання вирівняти перемогою втрати шляхетного життя.

Похід був можливий лише тому, що його етапи були дбайливо приготовані, та тому, що селянське населення, яке палко ненавиділо московських загарбників, помагало українським воякам, чим лише могло. Лише прихильність місцевого населення давала можливість знати про розміщення та пересування ворожих військових і поліційних частин, втримувати схованки зі зброєю і засобами поживи та давати українським відділам принаймні короткі відпочинки.

Чим ближче була межа московського панування, тим тяжче було крити напрям пробою, тим лютішими робились напади московських посіпак в прикордоннім пасмі. Прийшла нарешті остання вирішна ніч, протягом якої треба було перебитися до Горішньої Австрії. Пробоевий відділ поспішав таємними стежками поміж горбами Богемського Лісу на південь. Але червнева ніч коротка, а кордон обсаджений щільно московськими стійками.

Мале село Ц. творило своерідний причілок на мості через доплив Влтави біля австрійського кордону. Його

визначив Сокіл для переходу свого відділу до Австрії. Передова стежа з двох десятків вояків була на краю села перед ранком. Пожежа й стріли на світанку були нетерпеливо очікуваним знаком для відділу, що ховався останньої ночі в близькім лісі між горбами. Прожогом кинувся відділ до мосту, підтримуючи і несучи тих, що наслідком ран і перемучення та недуги не могли рухатися швидко. Треба було випередити за кожну ціну сусідні прикордонні сторожі, алярмовані несподіваним нападом на село. І пробоевий відділ випередив їх.

Лютими тічками насадили загони прикордонної сторожі на вояків сотника Сокола, що, висадивши міст, боровив відхід всіх інших до кордону. Смертельна куля влучила його майже на кордоні. Поручник Стодоріг, що перебрав команду і перепровадив відділ через кордон, поховав героя у тому Фрайштаті, в яким понад тридцять років раніше утворені були перші українські дивізії для визволення України з московського ярма.

Міцний звязок УПА з новими могутніми ворогами Московщини устійнено.

В українській пресі поза межами московського панування зявився заклик: „Відгукнись, Христе, що врятувала своєю кровю життя Маркові“.

І вона відгукнулась.

Над Європою підносилась тяжка хмара, з якої дивилось на неї тупе, ненаситне московське хижацтво. Йому відповідали блискавки вогненними літерами:

— З смерти героїв родиться нація.

Кінець

Женева, дня 24. серпня 1948 р.

Обкладинка роботи артиста маляра Петра Андрусєва